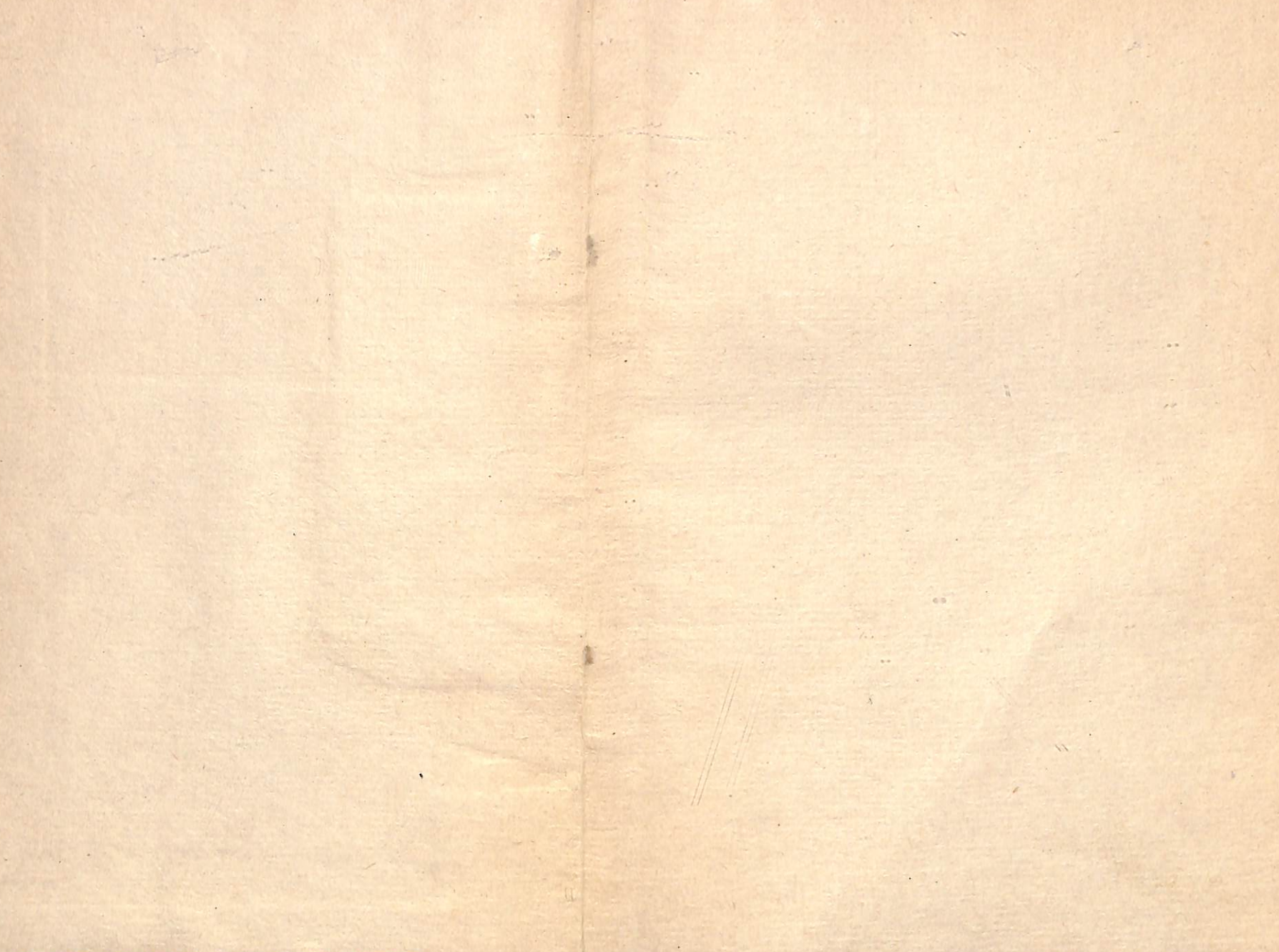

891.99.0926

Y-30

69.762

2714

-6 ՆՈՎ 2011

Փ. ՎԵՐԴԱԶԱՐԵԱՆՑ

891.99.092 Բուժական

4-30 471

ՎՇՏԻ ՈՒ ԹԱԽԻԾԻ

ԵՐԳԻԶ

1002
892

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

(Գննադատական փորձ)

ԹԻՖԼԻԶ 1905

Էլեկտրագրոս սպասան „ՀԵՐՄԷՍ“ ԲՆԿ, Մադար. փող., 15.

(20)

Дозволено цензурою, 26 Маята 1905 года. г. Тифлисъ.

ՎՇՏԻ ՈՒ ԹԱԽԻԾԻ ԵՐԳԻԶԸ

(Յովհաննէս Թումանեան)

I.

Բանաստեղծը մի բարդ երևոյթ է: Մենք
կրկամենայինք ուսումնասիրել այդ երևոյթը,
այսինքն հէնց իրան՝ բանաստեղծին—աչքի ա-
ռաջ ունենալով այն հատորը, որ նա լոյս ըն-
ծայեց անցեալ 1904 թւականին և որը, սա-
կայն, հազիւ կէսն է նրա մինչև այդ թւա-
կանը տպագրած երկերի: Այս իսկ վերջին
հանգամանքը վկայում է թէ՛ որ աստիճանի
խիստ է ինքը հեղինակը դէպի իրա Մուսան:

Մենք մի կողմ կթողնենք միայն բա-
նաստեղծի թարգմանութիւնները և Սասուն-
ցի Դաւիթը—մի երկ որ արժանի է առան-
ձին քննութեան:

II. ԳԻՒՂ ԵՒ ԳԻՒՂԱՑԻ

Բանաստեղծի պօէմները վերաբերում են
իրա ծննդավայրին—Հոռուն: Մինչև այսօր էլ՝

«Պաս չենք այնտեղ մենք ուտում
 Ու ջերմեռանդ աղօթում,
 Ժամ ենք գընում ամեն օր.
 Բայց միշտ ցաւեր նորանոր,
 Միշտ մի աղէտ, մի վնաս...»

և այդ աղէտներից մէկն է «Մարօն»:

«Ժիր էր Մարօն, գիւրեկան,
 Նոր էր իննը տարեկան,
 Նըրանց տունը երբ մի օր
 Եկան երկու եկաւոր»

և ասացին՝ «հող տւէք մեզ ձեր տանից»:
 Մարօն հայրը գլխի ընկաւ որ եկաւորները
 հարսնախօսներ էին ու եկել ուզում էին աղ-
 ջրկան—իբրեւ «հող»:

Սա երկրային կեանքի փիլիսոփայութիւն-
 նն է. Մարօնն ուզում էին իբրեւ հող, իբրեւ
 մօխիր մի ուրիշ օջաղ շէն պահելու:

«...Մին էլ Կարօն աղմուկով
 Եկաւ զուռնով-թըմբուկով.
 Ու Մարօնն զուգեցին,
 Երեսին քօղ ձըգեցին,
 Հինա դըրին ձեռքերը...
 Եկաւ խաչով տէրտէրը,
 Տարաւ ժամում կանգնեցրեց.
 —Տէր ես, որդեակ, հարցրեց,
 —Տէր եմ, ասաւ մեր Կարօն,
 Լուռ կանգնած էր միշտ Մարօն...»

Եւ բանաստեղծը այս բոլորը պատմելու ոչ
 մի նշանով չյայտնեց ոչ իրա զայրոյթը, ոչ
 իրա վրդովմունքը—քանի որ այստեղ ամեն
 բան կատարւեց ազաթով:

Ազաթով եկան աղջիկ ուզեցին, տւին,
 տարան և—պսակեցին:

Բայց

«Մարօն ատեց իր մարդուն,
 Փախաւ, եկաւ ետ հօր տուն:
 Եկաւ լացեց նա վշտոտ.

—Ես չեմ գնալ նըրա մօտ.

Ես սիրում եմ մայրիկին,

Ես չեմ ուզում լինել կին...»

Այս արդէն ազաթի դէմ մի բան էր.
 հայրը չէր կարող նրան իրա տանը ընդու-
 նել, եթէ չէր ուզում գեղամէջ խայտառակւել.

«—Դուրս իմ տանից, սեւրես,
 Ետ չընայես դէպի մեզ,
 Ոտ չըգնես էլ տունըս,
 Մըրտեցիր անունըս...»

ասելով ու ծեծելով հայրը դուրս արաւ աղ-
 ջրկան:

Եւ ոչ ոքի մտքովն էլ չանցաւ բողո-
 քելու այսպիսի վարմունքի դէմ: Եւ ոչ մի
 բողոք էլ տեղի չունեցաւ, ոչ Մարօն մօր
 կողմից, ոչ բարեկամների, ոչ ազգականների,
 ոչ քահանայի, ոչ էլ քեօխովի:

«...Ու, հալածւած իր հօրից,
Փախած չորան Կարօից,
Սոված, պատռած շորերով,
Կորչում էր նա օրերով:
Կուչ էր գալի խըղճալի
Օջաղի շուրջ օտարի,
Կամ թափառում մեն մենակ
Անտառներում շարունակ:»

Այստեղ էլ բանաստեղծը ֆնաց առանց
վրդովմունքի, առանց գայրոյթի: Նա չը-
վերկացաւ ու այս խալխին չ'աղաղակեց՝
մարդասպաններ, դահիճներ: Չաղաղակեց—
որովհետեւ մեղաւորը այս մարդիկը չէին, այլ
աղաթը:

Այդ աղաթը սրանց համար նոյնն է
ինչ որ օրէնքը, կամ էլ աւելի թունդ, և
դրանք գնում էին աղաթով: Այդ աղաթով
մարդուց փախած մի կնոջ ոչ ոք իրաւունք
չունի իրա տանը ապաստան տալու: Եւ ոչ
ոք էլ չտւեց: Սակայն աղաթի այդ սոսկալի
ծայրայեղ միջոցն էլ չօգնեց. ապաստանից
գուրկ, քաղցած, սոված մերկ Մարօն իրա
ատած մարդու մօտ չվերադարձաւ... ձգեց
իրան ձորը ու մեռաւ:

«...Հեռու կանգնած երկիւղից՝
Տեսանք՝ ահեղ էն ձորում
Ոնց էր լալիս ու գոռում

Մարօի հայրն ալեւոր,
Մայրը ճըչում սըգաւոր:
Շատ լաց եղաւ և Կարօն.
Մեռաւ, գընաց մեր Մարօն:»

Այստեղ էլ բանաստեղծը չի գայրանում
տեսներով թէ ինչպէս Մարօի անմիջական
դահիճները եկել հաւաքվել են նրա դիակի
շուրջը լացով, կոծով ու ողբով,— չի գայ-
րանում, որովհետեւ այդ բոլորն աղաթ է:

«...Սակայն անբախտ նըրա դին
Պապի կողքին չըդրին:
Գիւղից հեռու մինչ այսօր
Կայ ուռենի մի սըգաւոր:
Էն մենաւոր ծառի տակ
Փոս փորեցին մի խորին,
Առանց ժամ ու պատարագ
Մէջը դրին Մարօին.
Էն լեռ քարն էլ տաշեցին,
Բերին վըրէն քաշեցին:»

Եւ այսպէս Մարօն զոհ դառաւ ու հա-
լածեց մինչև իսկ գերեզման: Բայց դահի-
ճը մարդիկ չէին—այլ աղաթը և այս է
դրաման:

Մարօի հայրը նրան շուտ մարդու տւեց
ոչ թէ դժբաղդացներու, այլ տեսակ տեսակ
պատճառներից, նրան իրա տանից դուրս ա-
րեց ոչ թէ նրա համար որ անտառներում

Թափառէր—այլ որ իրա նոր տունը, նոր օջաղը, իրա մարդու մօտ վերադառնար: Նա ինչ կը մտածէր թէ աղջիկն իրան պիտի սպանէր:

Եւ դրաման սաստկանում է երբ աղաթին դաշնակից են գալիս նախապաշարումը և անահաւատութիւնը. գիւղի այդ մարդիկ կարծում էին թէ՝

«Գրբացի չար ջանքով
Գիր ու կապով բժժանքով
Մանուկ սիրտը կըտրեցին,
Կամ թէ նրա հանգերձին
էն անհոգի չար ջաղուն
Քսեց գայլի ճրագուն...»

Եւ բանաստեղծը մինչև վերջը ծրպնտուն չհանեց. ոչ իրա համակրանքը, ոչ էլ իրա հակակրանքը յայտնեց: Նա մնաց մի կողմ, դուրսը, չէզոք, օբյեկտիւ: Եւ նրա փոխարէն մենք էինք վրդովւում ու զայրանում:

Այդ անպաճոյճ պօէմայով բանաստեղծը դրեց մեր առաջ ոչ թէ մի աղջկայ, այլ ամբողջ մի գիւղի, ամբողջ մի ժողովրդի կեանքի մի դրամա, բայց մի լուռ և անխօս դրամա: Եւ այդ սոսկալի լուռութիւնը աւելի խորհրդաւոր էր և աւելի բան ասաց մեր սրտին ու մեր հոգուն իրա սոսկալի ընտանեկանու-

թեամբ, քան կարող էր անել 9 տարեկան մի երեխայի պատմութիւն:

Եւ այս դրամայումն էլ ինչպէս և իրա մնացած ստեղծագործութիւններում նա չի դիմել չափազանց ընտանեկանութեան, արհեստականութեան, կեանքի գոյները խտացնելու՝ մեր շղերի վրա ազդելու գիտողութամբ:

Եւ թէ այս և թէ մնացած բոլոր երկերի մէջ նա մնացել է միշտ բանաստեղծ՝ գործունենալով ընթերցողի սրտի և հոգու հետ և ոչ թէ իբրև մի բարոյախօս, մի քարոզիչ, մի իրաւագէտ, մի վիճակագրող, մի հրապարակախօս—որոնք մի խնդիր, մի հարց դնելիս մեզ համոզելու համար—գիմում են մեր խելքին ու մեր դատողութեանը:

Մի ուրիշ աղէտ և մի նոր դրամա է Անուշը, էլի մի ամբողջ գիւղի, մի ամբողջ ժողովրդի և ոչ թէ մի աղջկայ ու մի տղի պատմութիւնը, մի Անուշի և մի Սարօի: Այդ Անուշը և չորսն Սարօն սիրում են իրար՝—

«...Քու հէրն ու մէրը թէ որ ինձ չըտան,
Արին կըթափեմ ես գետի նման,
Սարերը կընկնեմ կորչեմ անգիւման,

Այ սև աչքերով,
 Այ ծով աչքերով,
 Ունքերըդ կամար
 Աղջիկ, քեզ համար...»

Մի հարսանիքում կոխի ժամանակ Սա-
 րոն գետնում է Անուշի եղբորը—Մօսիին:
 Ու հրէս մեյդան ընկաւ աղաթը թէ—Մօսին
 անպատեհ է:

Պրծաւ... սկսեց դրաման:

Ի՞նչ էր կատարւում Մօսիի մէջ երբ
 տուն էր վերադառնում էն հարսանքից: Նա
 լուռ էր, բայց լուռ չէր նրա խռով հո-
 գին որ նրան անդադար ու անվերջ յանդի-
 մանում էր և կշտամբում—

«—Ամօթ քեզ, Մօսի, թո՛ւք ունախատինք,
 Ամօթ քեզ նման գոված իգիթին,
 Մի անունդ յիշիր, մի բոյիդ մըտիկ.
 Դեռ քու թիկունքը չէր տեսել գետին:
 Ի՞նչպէս վեր ընկար դո՛ւ սարի նըման,
 Երբոր նայում էր ողջ գիւղը կանգնած...
 Դո՛ւ... կուճ գաս տակին Սարօի ծընկան,
 Նըրանից յետոյ երեսս կանանց...
 Եկած էր էս բանն իսկի քու գըլխին...
 Ծաղրատեղ դառար բովանդակ գեղին...
 Դէ մեռիր էլի, գետինը մըտիր,
 Տանը վեր ընկիր՝ իլիկ պըտըտիր...»

Էլ Մօսին ի՞նչ Մօսի է որ իրան վրէժը
 չառնի... (10)

Եւ առաւ էլ—իրա ձեռից սար ու ձոր ընկած
 Սարօին մի գիւլով սպանեց իբրեւ մի որսի:
 Սպանելուց յետոյ չէ՞ որ տուն պիտի
 վերադառնար: Եւ վերադառնում է, — բայց
 ի՞նչպէս:—

«Դէմքը այլայլած, քայլածքը մոլոր,
 Սարսափ է կաթում արնոտ աչքերից,
 Եւ կերպարանքը փոխված է բոլոր:
 Առանց նայելու մարդկանց երեսին,
 Առանց խօսելու, սեակնած, դաժան,
 Մօտեցաւ սրահին, կախ տըլաւ սընին
 Սև հըրացանը, սև օձի նըման:
 Պապանձեց նոյնպէս ամբոխը մեխած,
 Ոչ որ ծըպըտալ չի համարձակումս:

Եւ այս լուռ, անխօս տեսարանը մի սարսա-
 փելի բայց խորհրդաւոր դրամա է:

Մի կողմ կանգնած է մարդասպանը:
 Ինչո՞ւ է սարսափ կաթում նրա արնոտ աչ-
 քերից: Ինչո՞ւ չի նայում մարդկանց երեսին:
 Ինչո՞ւ չի խօսում, սեակնած, դաժան:

Մօսիի դէմ ու դէմ կանգնած է ամբո-
 խը, գիւղը: Ինչո՞ւ նա էլ է լուռ: Ինչո՞ւ է
 նա մեխել պապանձել: Ինչո՞ւ ծըպըտալ չի
 համարձակում նա էլ:

Որովհետեւ այստեղ կատարւել էր մի ոճ-
 րագործութիւն, մի մարդասպանութիւն, իսկ
 ոճրագործին ու մարդասպանին ոչ ոք չէր

(11)

կարողանում բռնել — թէև ամենքը նրան ճանաչում էին, թէև նա ներկայ էր, բայց անտեսանելի, անշօշափելի, առանց մարդկային կերպարանքի—և դա աղաթն էր:

Եթէ սպանւած Սարօն մի գող, մի աւազակ լինէր—Մօսին սպանութիւնից յետոյ կվերադառնար խրոխտ և հպարտ ու ամբօխըն էլ նրան կընդունէր ցնծութեամբ: Բայց այս այդպէս չէր:

Եթէ Մօսին սպանած լինէր մի անմեղ մարդու—սպանութիւնից յետոյ նա թաքկկենար և մարդկանցից և օրէնքից ու ամբօխըն էլ հէնց որ նրան տեսնէր — կկարանաւորէր նրան: Բայց այս այդպէս էլ չէր:

Եթէ վերջապէս Մօսին Սարօին սպանէր մենամարտութեան մէջ—գլուխը քարը—բայց այս այդպէս էլ չէր: Այստեղ յանցաւոր էին ամենքը և ոչ ոք: Ամենքը յանցաւոր էին այստեղ—միայն թէ իբրև գործիւնեւ: Իսկական մեղաւորը աղաթն էր, որին չէին կարողանում բռնել և մնացել էին շւար և մեխուել պապանձւել էին ու ծըպտալ չէին համարձակուում:

Այդ աղաթը վրէժառութեան թոյնը գիւղացիների ձեռքով ածել տւեց Մօսիի սիրտը ու սրան աւամայ մարդասպան դարձրեց:

Այս է դրաման և տրագեդիան:

Մենք ընդգծեցինք գլխաւոր հերոսին—բայց թէ բանաստեղծի այս պօէմը մի գեղեցիկ ստեղծագործութիւն է, ուր նա հոգիացրել է և Լօու քնութիւնը և Լօու գիւղացիներին: Այս պօէմում Փերինները գիշերով սարի գլխին ջահել սիրահարի վաղամեռ սէրըն են ողբում, սարի ծաղկունք հառաչում, փունջ-փունջ աղջկերք կժերը ուսած ջրի են գնում և Համբարձումին վիճակ հանում, պառաւ կանայք երագներ են բացում, որբացած նանը ողբ է անում, Սարօն Անուշին է փախցնում ու ետ տալիս, փախցրած ու ետ տւած աղջկան խոստովանեցնում է տէրտէրը..

Իսկ Անուշին՝ աղաթի այդ կենդանի մնացած՝ զոհին բանաստեղծը պօէմայի վերջում ցոյց է տալիս մեզ կիսախելագար, հերարձակ, մոլոր, անկապ երգերով, ծիծաղ ու լացով...

Եւ Անուշի մէջ էլ բանաստեղծը չգիմեց արհեստականութեան, նա մնաց դուրսը, չէզօք, օբյեկտիւ, ոչ իրա համակրանքը ոչ էլ հակակրանքը յայտնեց:

Մի նոր աղետ և մի նոր զոհ Սաքօն է: Մի մարդ՝ սրտի և ոչ թէ խելքի, քնութեան մի զաւակ, մի չորան, ինչ աժդահա էլ որ

Նա ուզում է լինի,—երբ գտնւում է մեն
մենակ, այն էլ գիշեր ժամանակ մի ահռելի
ձորում և երբ միտն են ընկնում իրա նա-
նի հին հին զրոյցները և նրան թւում է թէ
հրէս՝ էն ահռելի ձորիցը ելան ու իրա մո-
տըն են գալիս «ուրախ խմբով, ծուռն ոտ-
ներով, չարքերը—թուրք կանանց կերպա-
րանքով, այրերի մթնից, ծանօթ ձայներով
կանչող քաջքերը չար ժպիտներով, ժանտ
ու սևերես, տգեղ այլանդակ...» գալիս են,
մօտենում են, մտան... և նա սարսափած ու
խելագար դուրս է փախչում իրա տնակից...

Եւ այս թշաւութեան մէջ մեծ մաս-
նակցութիւն, ուրեմն և մեղաւորութիւն ու-
նի նոյն ժողովրդի նախապաշարումն ու մնա-
հաւատութիւնը:

Ինչպէս պարզ է որ այս երեք պո-
էմների հերոսները չորասներ են—նոյնքան
պարզ է որ այդ պօէմները մի մի գաղափար
են ներկայացնում բանաստեղծի վրձինի
տակ և առած են հայ ժողովրդի աղաթներով
ու մնահաւատութիւններով լի կեանքից:

Պօէմ է, այն էլ մի ամբողջ կեանքի
պատմութիւն հայ գիւղացու գութանի երգը՝

«Արի, գութան, վարի, գութան,
Օրն եկել է, ճաշ դառել,
Առ շուռ տուր, խոփիդ դուրբան,
Օրհնեալ է Աստուած, հօրօւէլ:

Քաշիր, եզը ուսիդ մատաղ, *)
Քաշիր՝ քաշենք, վար անենք.
Ճիպտին արա, քըշիր, հօտաղ,
Մեր սև օրին ճար անենք:

Պարտքատէրը գանգատ գընաց,
Քեօխէն կըգայ, կըծեծի,
Տէրտէրն օրհնեց, անվարձ մընաց,
Կըբարկանայ, կանիծի:

Էն օրն եկան թօւջի արին,
Հարկ են ուզում տէրութեան.
Ինչ տամ կողին ու բէգեարին...
Վարի, վարի, իմ գութան»...

Որ և է գլարճութեան, ուրախութեան
մասին և ոչ մի ակնարկ, այլ միայն միալար
մի մտածում «սև օրին ճար անելու» և դրա
համար էլ հայ գիւղացին շատ է աշխատում
և շատ է շտապում. նրա մտքից դուրս չեն
գալիս ոչ պարտքատէրը, ոչ տէրտէրը, ոչ
քեօխէն, հարկերը, ոչ էլ իրա մերկ գա-
ւակներով ու 1001 ցաւերով լի տունը:

Եւ որովհետև բանաստեղծը ապրել է
այդ գիւղացու կեանքով, դրա համար էլ այդ

*) Գիւղացին հէնց եղան անունը կտար:

երգը սրտառուչ և սրտաճմլիկ մի ողբ է այդ գիւղական սև կեանքի:

Հայոց աշխարհի այս ու այն անկիւնից եկել հասել են բանաստեղծի ականջին պէս պէս աւանդութիւններ: Սկզբում դրանք մի պարզ առակի, մի գարձալի պատմութեան տպաւորութիւնն են անում: Բայց երբ խորըն ենք նայում, տեսնում ենք որ դրանցից ամեն մինը ունի մի որ և է իմաստ և պատկերացնում է մի գաղափար: Այդ աւանդութիւններով հայ ժողովուրդը, ինքն էլ իբրև բանաստեղծ, կամեցել է այլաբանօրէն ներկայացնել իրա ազգային յատկութիւններից մի քանիսը, իրա կեանքի այս ու այն գիծը:

Աննամուս մարդուն է նա ներկայացնում չար ու խորամանկ Կատուի կերպարանքով, որ Շան բերած մորթուց փոխանակ մուշտարու համար գդակ կարելով՝ իրա համար քուրք է կարում—իսկ Շանը մինչ օրս էլ տանում բերում է թէ հալա «նոր եմ ցրցամ տւել որ կարեմ» և իբրև թէ այդտեղից է առաջ եկել դրանց դարաւոր թշնամութիւնը: Նամուսաւորին է նա ներկայացնում

խեղճ ու ողորմելի Չըղջի ու պրպենակի *) մերկ ու տկլոր կերպարանքներով—որոնք իրանց ամօթից դարեր ի վեր քաշւում ու փախչում են մարդկանց ու լոյսի երեսից: Անխղճութեան սիմվոլը նա ներկայացնում է իբրև Փուշ—չոր, ցամաք, անհոգի, կպչող, քարշող, որից ամենքը խորշում են և նա մնում է մենակացած:

Ստրուկ հայ հարսին, որ իրաւունք չունի լեզու բաց անի ոչ ոքի առաջ, նա ներկայացնում է Յօպուլի կերպարանքով, մի թրուչունի որ ուրիշ թռչունների պէս կարող էր քաղցրահնչիւն ու թովիչ երգեր երգել—բայց որը սակայն միայն յօ պոպ է իմանում արտասանել—մի բացականչութիւն որ գործ է ածում ինքը ժողովուրդը վախի և զարմանքի օպէներին **) և այդ յօպոպն էլ հայ հարսի պէս չալիկ մալիկ է, անխօս ու լուռ:

Անճարութիւնն է նա ներկայացնում, հայ որբերի անճարութիւնը խորթ մօր ձեռքին—Պօղոս Պետրոս թռչունների կերպարանքով որոնք մինչև օրըս էլ—Պօղոս՝ գտա՛ր.

—2 է,

*) Պպենակը ջրի վրա թռչող մի թիթեռ է:

**) յօ, պօ, պօ պօ:

—Պետրոս, գտամք

—Չէ

են կանչում կարծես մի կորցրած բան որո-
նելով և չգտնելով մնում են անձար՝ որբերի
նման անտէր, մոլոր, տխուր, մինչև օրս
էլ ծնում և մնում:

Այդ բոլորը ցաւեր են ու չարիքներ
որ տանջում են այդ ժողովրդին որը և զի-
տակցել է այդ ցաւն ու տանջանքը:

Եւ թումանեանը իրա լէզենդներում
հաւատարիմ է մնացել այս աւանդութիւն-
ների հոգուն և նրա համար էլ դրանք մի մի
պօէմներ են ժողովրդի ցաւի ու տանջանքի:

Թումանեանը կենդանացրել է այդ ա-
ւանդութիւնները շունչ և հոգի ներշնչելով
դրանց և ամեն մէկի համար ստեղծել մի
յարմար շրջանակ:

Ահա հայ հարսը. — «...մենակ օդում
նստած իրա ճոխ մազերն էր սանրում» ու
իրա վիճակը լալիս —

...«Ա՛խ, սեւ ըլի,

Չըբէի փըլի

Ծընւած օրը աղջկայ՝

Յաւ ու խընդում

Փակած սըրտում,

Ծիծաղ չըկայ, «ախ» չըկայ...»

Հայ հարսի երգը չաւարտած — հրէս
յայտնւում է էլի աղաթը, այս անգամ քաւ-
տառ պառաւ սկեսուրի կերպարանքով ու այդ
երգի համար յանցաւոր հարսի գլխին տեղն
ու տեղը դատաւճիռ ու պատիժ արձակում՝

«—Յօպօպ դառնաս,

Անամօթ հարս:

Մի տես, մի տես,

Թէ լըբբի պէս

Գլուխը բաց,

Աղատ նստած՝

Ո՛նց է կանչում,

Չի ամանչում...

Լեզուդ լալի,

Մազըդ թաղբի,

Գըլխիդ կըպչի

Սանրը միջի»:

Եւ կարկուտի պէս թափւող այս անէծքը ի
մխիթարութիւն անխիղճ աղաթին կատար-
ւում է և էն օրից հայ հարսը յօպօպ դառաւ
ու յօպօպ մնաց — չալիկ, մալիկ, անխօս ու
լուռ:

Սհա ձեզ հայ որբերը ու իրանց խորթ
մէրը. —

«—Կորէք, գընացէք, աշխատանք արէք
Աշխատանք արէք... ու եկէք կերէք»

Ի՞նչէք վեր թափել անգործ ու անբան,
Հասած տղերք էք հինգ-վեց տարեկան...

Այսպէս բարկացաւ մի օր խորթ մէրը,
Ճիպոտներ տըւաւ, զրկեց հորթերը:
Անհանգիստ հորթեր, ամառան շոգ օր-
Կէս արին, փախան, ընկան սար ու ձոր»:

Որբերը շատ են որոնում ու ետ դառ-
նում տուն. հորթերի տեղ միայն խաբարն
են բերում: Բայց իրանց խորթ մէրը խում
չի մեռել պըծել, որ նրանք անպատիժ
մնան:

Ի հարկէ չէ.—

«—Վայ, գետինն անցնէք, ճըշաց խորթ
մէրը»

Թող դուք կորչէիք հորթերի տեղակ
Անտակ ձորի մէջ, անժաժ քարի տակ:
Մի արջ պատահէր, մի գազան, մի գէլ,
Որ չէի տեսել ձեր շուքը մէկ էլ...
Դէ, ետ գընացէք, գընացէք կորէք,
Մինչև չըզտնէք հորթերը բերէք
Աչքիս չերեաք, այ աչքիս փըշեր,
Թէ չէ կըսպանեմ ես ձեզ էս գիշեր...»

Ու անճար որբերը ետ դառան, հանդ
ու չոլ, սար ու ձոր ընկան որ հորթերը գըտ-
նեն—բայց թէ նրանք չկան ու չկան: Այն
ժամանակ աղաչանք արին Աստծուն որ ի-

րանց թներ տայ, թռչուններ դարձնի որ հոր-
թերը շուտ գտնեն ու ապա թէ տուն վե-
րադառնան: Եւ Աստուած որ զթոտ է և ո-
ղորմած, չկամենալով որ որբերը էն գիշեր
խորթ մօր ձեռքով սպանւին—սրանց թներ
տւեց, Պօղոս—Պէտրոս դարձրեց և մինչև օ-
րըս էլ դրանք—

«Ծըւում են, մընչում,

Մէկ մէկու կանչում.

—Պօղոս, գտա՛ր,

—Չէ՛ք:

—Պետրոս գտա՛ր:

—Չէ՛ք:

—Վայ-վայ, վո՛ւյ-վո՛ւյ,

Վայ-վայ, վո՛ւյ-վո՛ւյ»:

ու մնում են թռչուն և անճարութիւնից
տուն չեն վերադառնում որ չսպանի նրանց
խորթ մէրը:

Այսպէս ուրեմն հայ ժողովրդի ամեն
քայլափոխը մի ցաւ է, մի թշառութիւն, եւ
նա՛ այդ ժողովուրդը տանում է այդ կեան-
քի լուծն ու ճնշումը հլու և խոնարհ:

Եւ անկասկած է որ հայ ժողովուրդը
զգում է և գիտակցում իրա այդ վիճակը.—

«Կանաչ, վիթխարի ընկուզենու տակ,
Իրենց հասակի կարգով, ծալապատակ,
Միասին բազմած
Մի շքերթն կազմած,
Քէֆ էին անում
Եւ ուրախանում

Մեր հըսկայ պապերն ու մեր հայրերը՝
Գիւղի տէրերը:
Մենք, առոյգ ու ժիր գեղջուկ մանուկներ,
Երեք դասընկեր,
Նըրանց առաջին գըլխաբաց կանգնած,
Ձեռքներըս խոնարհ սըրտներին դըրած,
Զի՛լ, ուժեղ ձայնով նըրանց ըսպասում
Տաղ էինք ասում:

Երբ գըլարթաձայն մեր երգը լըռեց,
Մըռալլ քամադէն բեխերն ուրեց,
Նըրա հետ վերցրին լիք բաժակները
Բոլոր մեծերը
Ու մեզ օրհնեցին.—Ապրէք, երեխէք,
Բայց մեզ պէս չապրէք...

Պարզ է որ հայ ժողովուրդը զգում է և
գիտակցում որ իրա ապրած կեանքը կեանք
չի և նրա «մեզ պէս չապրէք» մի բացասա-
կան իդէալ է,—բայց թէ ինչպէս պէտք է
ապրել երջանիկ լինելու համար—այդ նա
չի իմանում. և դրա համար էլ նա չի կարո-
ղանում առաջարկել մի որոշ և զրական իդէալ
երջանիկ կեանքի: Բայց հայ ժողովրդի սրտում
անպակաս է հաւատը, յոյսը թէ նրա ապրած

կեանքը, վիճակը պիտի փոխւի մի պայծառ
ապագայով և այդ հաւատի ու յոյսի մեծ,
հսկայական նշանակն է որ նոյն ժողովուրդը
պատկերացրել է իրա «Լուսաւորչի Կանթեղ
աւանդութիւնով».

Կէս գիշերին կանթեղը վառ
Կախ է ընկած երկընքից,
Լուսաւորչի կանթեղն անմար
Հայոց մըթնած երկընքից:
Կախ է ընկած առանց պարան
Արագածի կատարին,
Ու սեղանից հըսկայական
Լոյս է տալի աշխարհին...

Երբ պատում է մութ խաւարը
Չընաշխարհիկ մեր երկրին,
Երբ տիրում է ահն ու վախը
Թոյլ, կասկածոտ սըրտերին,
Ով անմեղ է, լիքը սիրով
Ու հաւատով անսասան,
Ով նայում է վառ յոյսերով
Դէպի Հայոց ապագան,
Նա կըտեսնի այն մըշտավառ
Չահը կախած երկընքից,...

III. ՔԱՂԱՔ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱՅԻ

Գիւղից բանաստեղծը տեղափոխւել է
քաղաք և սրան են նւիրած նրա մնացած
պօէսներն ու լեզենդները:

Նրա «Պօէտն ու Մուսան» — այդ կծու երգիծաբանութիւնը քաղաքի բարքերի — ինքն ըստ ինքեան մի տրագի — կոմեդիա է: Այս երկու տարրը մի ծայրից միւսն են գնում ձեռք ձեռքի տւած, իրարու գրկած, իրար հետ խառնուած:

«Նստած եմ մի օր ու միտք եմ անում.
Միտք եմ անում, միտք, ու չեմ կարենում
Մի հընար գտնեմ՝ ցաւերըս հոգամ...
Վեր կենամ, ասի, մէկի մօտ գընամ,
Կրկին պարտք անեմ, գլուխը բարը,
Մինչև որ տեսնենք ինչ կըլնի ճարը:»

Դուք արդէն ծիծաղում էք — բայց միանգամայն անտեղի: Բայց թէ դուք ծիծաղում էք — վարակելով բանաստեղծի ծիծաղից — որը սակայն իսկի ուրախ ծիծաղ չի, իսկի ծիծաղ էլ չի:

Որտեղից որտեղ այդ դժւար ըօպէին բանաստեղծի առաջն է տնկում նրա բարի հրեշտակը, նրա Մուսան որ նրան պօէտի ձիրք էր տւել: Եւ ահա նրանք մենակ են, նրանց ականջ դնող չկայ և բանաստեղծը բաց է անում սրան իրա սիրտը և իրա դարդերը անկեղծօրէն պատմում:

Կեանքի առօրեայ անհրաժեշտ պիտոյքները հոգալու համար բանաստեղծը յանձն էր առել իրա հոգուն ատելի պաշտօններ —

պիսերի, պրիկաղչիկի, կանտօրչիկի, բուխ-գալտերի պաշտօններ — և ոչ մի տեղ յաջողութիւն չունեցաւ ու դիմանալ չկարողացաւ. ամեն անգամ նրա բարի հրեշտակը, նրա Մուսան եկել էր նրա գործերը տալն ու վրա արել և նա կամ ինքն էր իրա պաշտօնը թողել փախել, կամ խօղէյինները իրանք էին նրան վռնդել:

Եւ դուք, որ դուրսը կանգնած լսում էք այս ձեզ համար ծիծաղաշարժ արկածների պատմութիւնը — անդուսպ ծիծաղում էք — բայց թէ էլի անտեղի: Բայց ծիծաղում էք էլի վարակելով բանաստեղծի ծիծաղից, որը սակայն խոմ մի ուրախ, զւարթ ծիծաղ չի — այլ ակամայ ծիծաղ, դառն ծիծաղ, զօռով ծիծաղ: Այդ ծիծաղի տակ արտասուք կայ. դա Գոգոլի СМѢХЪ СКОЗЪ СЛЕЗЫ՝ն է:

Այդ ծիծաղը դիմակ էր. իսկ իսկութիւնը հրէս սա է. —

«...Լինել ի ծնէ գերի
Մերկ մոսայի ու երգերի,
Որդիք ու կին
Թողած բախտին,
Մերձաւորի ծաղր ու ծանակ,
Ուժից ընկել անժամանակ —
Թէ պօէտ եմ... օ, ո՛չ, Մուսան.
Մի անարդար պատիժ է սա...»

Այդ պատիժը պատիժ էր թէ ինչ էր, բայց թէ նրան այդ էր վիճակւած և նա պէտք է ապրէր այդ ձիւրքով, պօէտի ձիրքով:

Եւ նա սկսեց ապրել իբրեւ պօէտ:

Եւ անա ձեզ բանաստեղծական արկածների մի նոր շարք:

Իբրեւ պօէտ էլ նա հանդիպում է նոր վռնդոյներին:

Ահա ձեզ հայ խմբագիրը: Սա չի ուզում նրան բանաստեղծ ճանաչի ու բացէ ի բաց մերժում է նրա լեզենդները իբրեւ «գռեհիկ»: Իսկ գրած ու բերածից եթէ մի բան ընդունում է, ուզում է անպատճառ «սիրունացնի» և դրա համար էլ իրա սեփական «ոտներն» է առաջարկում ու ներս կոխում: Իսկ ամենից յաճախ այդ խմբագիրը իրա «զակագներն ու պատւէրներն» է տալիս:

Դուք ծիծաղում էք—բայց էլի անտեղի:

Ահա ձեզ հայ քննադատը, մտրակող քննադատը—սա էլ է նրան վռնդում: Թէ սա սվ է, այս խակ նորեկը, մենք այդ տեսակ մարդ չենք ճանաչում. չենք էլ ուզում ճանաչել. ուրիշ բան է հները... մենք այդ լսել ենք ու գովում ենք, իսկ սա—այս խակ տղան թէ որ բանաստեղծ է՝

«...Թող մի գործ շինի,

Որ հացի վարձի դառնայ արժանի.

Թէ չէ յամառի ու մընայ պօէտ՝

Ի՞նչ հաշիւ ունի ազգը նըրա հետ.

Ազգը հօ նըրան չի խընդրում գըրի...»

Հայ քննադատին—կատարելապէս համաձայն է և հարուստ մեծատունը, որ երբ բանաստեղծից լսում է սրա պօէտ լինելը «հասկացանք, ասում է, պարապ ես եղել»:

Եւ դուք էլի ծիծաղում էք—բայց էլի անտեղի:

Նրա ընկերները—«սրտացաւ, անկեղծ, մտերիմ» ընկերները—նրանք էլ նոյն կարծիքի են լինում, հէնց որ բանաստեղծը ստիպւած է լինում նրանց օգնութեանը դիմելու:

Եւ ամենքը վռնդում են նրան ու մերժում, երես դարձնում,—որովհետեւ ամենքն էլ այստեղ, քաղաքում, վարակւած են մի ախտով—փայլ ու փողի պաշտամունքով, ապրում փողով և փողի համար—ինչ արժէք ունի նրանց աչքում մերկ բանաստեղծը իրա հաց չբերող բանաստեղծութիւնով:

—«Դէ եկ, սիրելիս, տանեմ քեզ երկինք...»

Կամ կուգես թըռցնեմ հանեմ Ոլիմպոս...

—Իմ ազնիւ Մուսա,

Այ էպպէս խօսա:

Իրաւ, այս կեանքից ես շատ եմ զրզւել:
Ի՞նչ երանութիւն՝ երկընքում սուզել,
Ու սիրոյ երգեր յօրինել,
Երկրային չընչին հոգսերը թողած...
Կամ, ոտներն հանգիստ ժայռերից կախած
Նըստել Պառնասի երջանիկ գլխին
Ու բարձրից նայել այս յիմար խալխին»:

Դուք ուզում էք էլի ծիծաղել. բայց զրա-
պեցէք ձեր ծիծաղը: Այդպէս է խօսել և
Պուշկինը իրա դիմացը կանգնած ամբողջին:

«Подите прочь, какое дѣло поэту
мирному до васъ» բացականչելով. այդպէս
կարող է խօսել մի փիլիսոփայ տարւած իրա
փայփայած մի գաղափարով, այդպէս կա-
րող է խօսել մի արտիստ խաբւած իրա
գեղարւեստով, մի սուրբ՝ որ ճանաչել և պաշ-
տում է իրա Աստուծուն:

Եւ այդպիսի րօպէներում դրանցից ա-
մեն մէկը մի միզանտրոպ է, մի մարդատեաց
է, որովհետեւ այդ խալխը սրանց աչքում ոնց
որ ճիճուններ լինեն գետնի վրա քարշ եկող
և միանգամայն անընդունակ ըմբռնելու ի-
րանց պաշտած գաղափարը, գեղարւեստը,
Աստուծածը:

Եւ յանկարծ այս դրամային ու տրա-
գեդիային հետևում է կոմեդիան. —

«Բայց ես ունիմ կին, շատ երեխաներ,
Ներանց բանն այնտեղ լինչպէս կը լինէր...
Կարող ենք այնտեղ նրանց համար էլ
Թէկուզ ապառիկ միշտ ապրուստ ճարել»:
Եւ ձեր էլի անտեղի ծիծաղից — երկինք
չհասած բանաստեղծը մնում է այս ցած եր-
կրի վրա, ձեզ հետ միասին բայց առանձին:

Այսպէս ուրեմն — հայկական կեանքը բա-
ցի դրամայից ու տրագեդիայից տալիս է և
կոմեդիա: Առաջինները նկարելիս բանաստեղ-
ծը մնաց բացակայ, դուրսը, օբյեկտիւ, իսկ
կոմեդիայում — ծիծաղի դիմակով իբրեւ հու-
մորիստ:

Տրագիկոմեդիա է և Շան ու Կատուի պատ-
մութիւնը:

Ժողովրդական այս աւանդութիւնը բանա-
ստեղծի ձեռքն ընկնելուց և սրա բովին են-
թարկելուց այնքան ժողովրդական դառաւ
որ մենք այստեղ չենք երկարիլ: Այսքանը
կասենք որ հայ երեխաներն անգամ գնահա-
տել են կոմեդիան ըստ արժանոյն և մինչև
անգամ հնար են գտնում սրան բեմավարի
ներկայացնելու: Եւ այսքանն էլ պարզ է

որ կատուն աննամուս և սևերես մէկն է,
երբ ուրիշի ապրանքից իրա համար քուրք է
կարում, մէջը փառաւոր ման գալիս ու կո-
տըր ընկնում ետ չտալու մտքով:

Բոլորովին հակառակ հոգու տէր են Ճայն
ու Չիղջը:

Սրանք էլ քաղաքացիներ են և համա-
կեած են փողի, հարստութեան ախտով: Հա-
րըստանալու համար վճռում են երկուսով ըն-
կերանան առուտուր անեն:

«Բայց՝ արի տես... որ փող չունեն:
Շատ միտք արին, թէ ինչ անեն:
Վերջը եկան Փըշի մօտը,
Ընկան նըրա ձեռն ու ոտը,
Ու մուրհակով,
Շահով, կարգով,
Փող վեր առան բաւականին,
Ինչքան պէտք էր իրենց բանին:

Չիղջը մընաց, տընպահ դառաւ:

Ճայն բոլոր փողերն առաւ,
ու նաւով գնաց խրիզի հեռու օտար երկիր-
ներ:

Այդ երկու ընկերները երևի բախտ չու-
նէին. ետ դառնալիս խրիզ արած ապրանք-
ներով լի նաւը խորտակւում է և ծովի տա-
կը գնում. ազատւում է միայն Ճայնը:

«Ազատուեցաւ—փառք իր Ասծուն,
Բայց ի՞նչ սըրտով խեղճը գայ տուն.
Գնյ—ի՞նչ ասի պարտքատէրին,
Ո՞նց երևայ իր ընկերին...»

Եւ սևերես չերկալու համար ոչ պարտ-
քատէրին ոչ էլ խալխին—մնաց մարդկան-
ցից հեռու ծովի երեսին—ջուր ընկած ապ-
րանքները գտնելու և պարտքը լիովին վե-
րադարձնելու յոյսով: Այդպէս է թելադրում
նրան նամուսը, աքուռը: Ընկերոջ բանը ա-
ւելի գէշ էր: Պարտքի օրը հասաւ թէ չէ

«...Մուրհակի թուղթը ձեռին.

Փուշը տընկեց կըտեր ծէրին,»

և այդ օրւանից սկսեցին Չիղջի տանջանք-
ները: Փուշը—

«Գոռգոռում էր ողջ թառակում,
Հայհոյում էր, խայտառակում.
—«Է՛յ, բարեկամ, ի՞նչ բանի էք.
Էլ չէք ասում թէ պարտք ունեք...
Թուղթ էք տընել՝ վախտ իմացէք,
Ամօթ, աքուռ, ահ ունեցէք...
Թալան հօ չի՞... մեղք եմ ես էլ...
Ախպէր, էսպէս բա՛ն էք տեսել՝
Ոսկի տայ մարդ իրեն ձեռով,
Չըկարենայ առնել զօռով...
Սրանից յետոյ դէ արի դու
Ու ձեռ մեկնիր աղքատ մարդու...»

Անհոգի Փուշի այս անխիղճ խօսքերը

գուցէ ասելու բաներ լինէին մի անամօթ
 Կառւի—սրան նամուսի բերելու համար: Բայց
 այստեղ ախրը տեղը չէր և եթէ Փուշը ա-
 սում էր—ասում էր դիտմամբ, որ կարողա-
 նար Չըղջին ամաչացնելով իրա փողերը ոնց
 որ լինի ետ ստանայ: Այս էլ չմոռանանք որ
 Փուշին յայտնի էր այն ձախորդութիւնը, որին
 հանդիպել էին իրա դժբաղդ պարտատէրերը.
 որ ծովն էր տակովն արել դրանց փողերը և
 ոչ թէ իրանք: Բայց աղա Փուշը ձախորդու-
 թիւն, մախորդութիւն չէր ընդունում և մի
 զլուխ գոռգոռում էր և հայհոյում.

«Չըղջիկն էսպէս միշտ լըսելիս
 Սիրտը բերնով դուրս էր գալիս...
 —էս ի՞նչ ցաւ էր, Աստուած վըկայ.
 Ի՞նչ իմ բանն էր՝ մըտայ մէջը,
 Որ խայտառակ լինեմ վերջը...
 Ի՞նչպէս պըրծնեմ էս կըրակից,
 էս ահագին պարտքի տակից.
 էլ ի՞նչ ասեմ,
 Ո՞նց ըսպասեմ.
 Նա երբ կըգայ, ի՞նչ իմանամ,
 Ո՞ր ջուրն ընկնեմ... ռւս մօտ գընամ...
 Շատ միտք արաւ,
 Դէս դէն թըռաւ:
 Ինչ որ ունէր տանը, հագին,
 Ողջ հաւաքեց, տըւաւ պարտքին,
 Յիւսի մերկացաւ,

էլ չըպըրծաւ:

Վերջը տեսաւ, որ ճար չեղաւ,
 Թներ առաւ, ինքն էլ փախաւ,
 Փախաւ, կորաւ, որ էլ էնպէս
 Դատարկ, սընանկ ու սևերես,
 Ոչ պատահի պարտքատէրին,
 Ոչ երևայ լոյս աշխարհին»:

Ահա ձեզ աբուռի ոյժը. այս թշուա-
 կանները ուրիշի փողեր չեն կերել, չեն թազ-
 ցրել, իրանք մեղաւոր չեն որ ծովը փոթոր-
 կեց ու նաւը խորտակեց, իրանց ունեցա-
 ծը անգամ բոլորը տւին ու «ցիւփ մեր-
 կացան»: Այդ նոյն աբուռը ստիպեց նը-
 րանց թէ մարդկանց թէ լոյսի երեսից փախ-
 չելու *) և նրանք փախան մերկ ու տկուր
 հալածւած աղա Փուշից որ առաջւայ պէս մնաց
 հրապարակի վրա—թէ և ճանաչւած իբր ան-
 հոգի մէկը, անխիղճ մէկը, բայց այնուամե-
 նայնիւ մնաց հրապարակի վրա, «մարդկանց
 շարքում, և նրա ոտներն են ընկնելու նոր
 բախտ փորձողներ, կարիք ունեցողներ, դիմե-
 լու են որովհետեւ նա ոյժ է, նա փող է, այն
 իսկ փողը—որ պաշտում է քաղաքում»:

1) Թուժանեանը դուր է պըպենակին գարձ-
 րել ճայ. առաջին ըիրաւ որ խեղճ կոտորէն ընկածի
 ողորմելի, մերկ ու տկուրի տալաւորութիւն է ա-
 նում,—եիրկրորդը ոչ:

Բանաստեղծն էլ ապրելով քաղաքում,
քաղաքի կեանքով ենթարկւել էր դրա ազ-
դեցութեանը և ինքն էլ լաւ էր հասկացել
դրա ոյժը, երբ անկեղծօրէն զրոյց էր ա-
նում իրա «բարի հրեշտակի» հետ —

«Այ, դու սատանայ, է՞լ կուգես խաբել,
Մեծ-մեծ խօսքերով աչքերըս կապել.
Այ, դու կեղծաւոր, սիրուն անպիտան.
Ես լաւ եմ տեսնում այժմ ամեն բան:
Դու ինձ ես մենակ միամիտ դրտել.
Հապա դէ խօսիր ուրիշի մօտ էլ,
Այ, թէկուզ մեզ մօտ, հէնց իմ կնկանը —
Ասա՛ թէ մենակ փողը չի բանը...»

Այո, փողի ոյժի հասկանալուց, զգա-
լուցն է որ բանաստեղծը սրան մի օրհնեւ-
դութիւն է ձօնել —

«Փողի քրտակը, փողի քրտակը,
Բարձրացնում է մարդու հասակը,
Գեղեցկացնում է հըրէշ տըգեղին,
Սըրբագործում է դարձն ու աղտեղին:
Նըրա ուժն է՝ որ դարձնում է լոկ
Անասուններին յարգի ու խելօք,
Կոյսին, զառամին մօտեցնում է իրար,
Չարին, վաշխառւին շինում բարերար,
Պըճնում ճակատը լիրբ աւազակի,
Կանգնեցնում արձան անվախճան փառքի:
Նա է միշտ շարժում դատողի լեզուն,
Նա է հասցնում աղօթքն Աստրծուն,

Նըրա վըրա է աշխարքը կանգնած,
Նա մեր հողին է, մեր երկրորդ Աստած:
Խեղճ Մուսան հէնց որ բանաստեղծի
այս երգը լսեց՝

«Իսկոյն հաւաքեց իր փաստ-փուսան»
ու հեռացաւ հաւատալով որ «անսիրտ ու
անիրաւ» պօէտն էլ «բոլորն ուրացաւ,
փողապաշտ դարձաւ:»

Բայց մենք զիտենք որ բանաստեղծը
գլուխ չխոնարհացրեց, չերկրպագեց փողի
քսակին — այլ մնաց առաջւայ պէս թէև աղ-
քատ բայց հպարտ և նրա այդ երգը մի օրհ-
նեւդ չէր այլ հուժկու և կծու մի երգիծա-
բանութիւն, զօրեղ մի դատապարտութիւն
փողի քսակին — մարդկանց այդ երկրորդ Աս-
տուծուն:

Եւ այդ երկրորդ Աստուծու քսութիւն-
ներից յանցանքներից ու ոճիրներից արդար
ցասումով զայրացած բանաստեղծը որոնում
է առաջին, խակական Աստուծուն. —

Ա՛խ ես երանի
Կայծակ լինէի,
Որոտ-ճայթիւնով
Մըռայլ ամպերից
Ժայթքէի ըմբոստ
Չարկէի ուժգին,
Պատուէի խաւար

Կամարը երկնի,
Յոյց տայի մարդուն
Գաղտնիքը վերին,
Որ տեսնէր՝ այնտեղ
Ի՞նչ բռն կայ անեղ,
Կամ ո՞վ է նըստած
Եւ ո՞ր է Աստուած...

Եւ այս երգի վերջին խօսքերը ուշադիր
ընթերցողի աչքում բանաստեղծի համ հաւա-
տըն ու յոյսն են թէ Աստուած կայ, համ
նրա կասկածը՝ թէ երևի Աստուած իսկի չի
կայ էլ այնտեղ, երկնքում:

Այսպէս ուրեմն բանաստեղծը ներկայա-
ցրեց մեզ գիւղը իրա ժողովրդով և դրանց
թշնամիներին — աղաթը, նախապաշարումն
ու սնահաւատութիւնը, ապա քաղաքը և դրա
պաշտած թշնամուն—փողի բսակը:

IV ԲՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՐԴ

Թումանեանը իրա պօէմներում և լե-
զենդներում օբյեկտիւ էր և էպիկ երբ գործը
մարդկանց էր վերաբերում: Բայց հէնց որ
բանը համնում էր ընտելեանը—նա՛, անկա-
րող ծածկելու իրա սէրը և հիացմունքը այդ

ընտելեանից՝ ճանապարհից միշտ շեղւում է:
Եւ այդ ընտելեանը նա երգել, նկարել է ու-
լիեֆ, հիւթալի գոյներով, շունչ և հոգի ներ-
շնչել մէջը—խօսելով և պատմելով թէ մեր
սրտին ու հոգուն, թէ մեր ականջին, թէ մեր
աչքերին և թէ մեր հոտառութեան:

Գիւղը—«...Հպարտ՝
Հեռների մէջ միգապատ,
Խոր ձորերի քարափին՝
Ձեռքը տրած ճակատին՝
Միտ է անում տխրադէմ.
Ի՞նչ է ուզում—չըգիտեմ...» ¹⁾

—Ասես կենդանի մարդ լինի:

Առուն—«Ձարածըճի...
Դուրս է փախում անտառից,
Կարկաչելով փրփրալից՝
Խաղում կանաչ մարգերին.» ²⁾

—Ասես երեխայ լինի:

Սարերը—«...Վէս, վիթխարի,
Հարբած շարքերով բռնած շուրջպարի,
Հըսկայ շուրջպարի բռնած երկընքում,
Հըրճում են, ասես... մեծ հարսանքում» ³⁾

—Ասես քէֆ անող հսկաներ լինին:

Ժայռերը—«...Խորունկ նօթերը կիտած՝

¹⁾ էջ 83:

²⁾ էջ 84:

³⁾ էջ 95:

Դէմու դէմ կանգնած, յամառ ու անթարթ
Հայեացքով իրար նայում են հանդարտ»¹⁾

—Ասես նեղացած մարդիկ լինին:

Դետը՝ ժայռերի—«ոտքերում՝ գաղա-
զած գալի»

Գալարում է գիծ Դե-Բեդը մոլի,
Խելագար թռչում քարերի զբլիսով,
Փըրփուր է թըքում անգուսպ երախով,
Թըքում ու զարկում ժողովատ ավերին,
Փընտրում է ծաղկած ավերը հին-հին,
Ու գոռում գիծ-գիծ.

—Վաշ-վիշշ, վաշ-վիշշ...»²⁾

Ամպերը—«Դանդաղ ուղտերի նըման
Նոր են ջուր խըմած ձորից բարձրանում».

Մի խօսքով համայն բնութիւնը նրան
Թւացել է կենդանի:

Նրան պատահել են վտակն ու անտառը
և ժայռը միատեղ և նա լսել է մի «համերգ»—

«Վըտակը ժայռից ներքև է թռչում,
Թափ առած ընկնում քարերի զբլիսին,
Ձարկում աւազին, շաչում է, ճըչում,
Ճըչում անհանգիստ, փըրփուր բերնին:
Ինչպէս ծերունին, ձայնով պառաւած,
Ձայնակցում է ժիր թոռնիկի երգին,

¹⁾ Էջ—131.

²⁾ ԼՕՐՈՒՆ գաւառում՝ վաշ և վիշ—ափոփոսանքի և
ցափ բացականչութիւններ են:

Այնպէս է ծերուկ անտառը կամաց

Արձագանք տալի ջրերի աղմուկին:

Սակայն բնութեան զըւարթ համերգի
Ունկընդիրն անխօս, յախտնական,
Ժայռը մըտախոհ իր մըռայլ մըռքի
Նտեից ընկած լըսում է նըրան:»

Բանաստեղծի լսածը սակայն մի հա-
մերգ չէր—այլ մի դուէտ: Նա համերգ էր
լսել մի ուրիշ անգամ, մի համերգ—իբրև
Աստուծուն փառաբանութեան մի ճառ միա-
ժամանակ և երկնքի, և երկրի և ամեն մի
շնչաւորի և անշունչի.—

«Ամոսն գիշերայ երկինքըն աստղալի
Իւր հսկայական վրանի ներքոյ
Գրկած շարքերը բարձր լեռների՝
Պատմում է երկրին մեծութիւնն Աստծոյ:

Եւ բարիքներով լցւած, լիացած
Երկիրն ունկընդիր երկնքի ճառին,
Քնելուց առաջ, խոնարհ, երկիւղած
Փառաբանում է մեծադոր Տէրին:
Եւ փառք են տալիս իմ շուրջը բոլոր,
Ամեն մի տերև, ամեն շնչաւոր...»¹⁾

Բանաստեղծը ոչ միայն բնութիւնն է
ամեն վայրկեան մարդկայնացնում, այլ և
հակառակն է անում շարունակ: Մարդու ար-
տաքինը, զգացմունքը, գաղափարը, գործե-

¹⁾ Այս երգը Թումանեանը չի գետեղել ներկայ
հատորում:

ըր աւելի ուշիեֆ դարձնելու համար վերածում է բնութեան պատկերներին:

Ահա չօբան Սաքօն—

«Ո՛հնց է մեկնուել: Ասես ահագին

կաղնրքի լինի անտառում ընկած:

Իսկ եթէ տեղից վեր կացաւ յանկարծ,

Ու բիրտ, վայրենի կանգնեց, ինչպէս սար,

Այնժամ կիմանաս, թէ ընչի համար...»

Ահա ձեզ երկու պատկեր. մէկը մի ծերունի թագաւորի, որի միակ միտքը իրա միակ աղջկայ համար բախտ գտնելն է, միւսը —այդ աղջկայ—որն իրա համար երազում է մի անուշ բախտ.—

«Հայրը ինչպէս մըռայլ մի ամպ,

Աղջիկն անուշ մի լուսին,

Ամպ ու լուսին իրար փարւած՝

Դուրս են գալի միասին:

Ահա ձեզ պատկերացումն մի երգի.—

«Բոյր ու զեփիւռ ես կուզէի

Եւ արշալոյս ոսկէվառ,

Որ մի պայծառ երգ հիւսէի

Ու երգէի քեզ համար...»:

Բոյրը նրա համար է ուզում որ երգը դարձնի հոտաւէտ, անուշահոտ, զեփիւռը նրա համար—որ երգը լինի մեղմ, բնքոյշ, ոսկեվառ արշալոյսը նրա համար—որ երգը լինի առաւօտայ առաջին լոյսի պէս պայծառ ու թարմ և օր ու կեսնք խոստացող: Այս հրա-

շալի պատկերաւորութիւնով բանաստեղծը միաժամանակ գրգռում է և ձեր հոտաւորութիւնը և ձեր շոշափելիքը և ձեր տեսողութիւնը:

Պատկերացումն բեկւած սիրոյ.—

«Ասում են՝ ուռին

Աղջիկ էր ինձ պէս,

Մընում էր եարին,

Ու չեկաւ նա տես:

Խեղճը դողալով՝

Անյոյս կըռացաւ,

Դարգից չորացաւ,

Ուռենի դարձաւ:

Ջրերի վըրա

Գլուխը կախած

Դեռ դողում է նա

Ու լալիս կամաց,

Ու ամբողջ տարին

Մի միտք է անում—

Թէ եարը եարին

Ո՛հնց է մոռանում...»

Սա մի շքեղ ալլեգորիա է և այդ ասում ենք—աւանդութիւն չի—այլ Անուշը բանաստեղծիցն է իմացել որ ուռին աղջիկ է եղել:

Պատկերացումն մի գաղափարի—

«Վաղուց թողած բարձր ու կանաչ

Գահը իրենց հանգըստութեան,

Երկու սև ամպ հողմի առաջ

Գընում էին հալածական:

Հողմը սակայն չար հոսանքով
Բաժանել չէր կարողանում,
Որքան նրբանց լայն երկրնքով
Դէս ու գէն էր քըշում, տանում:

Եւ անդադար գընում էին
Քըշած հողմի կատաղութեամբ,
Իրար կըպած ու միասին
Երկու սև ամպ, երկու սև ամպ...»

Երկնքում հողմի կատաղութեամբ քըշող
Երկու իրար կպած սև ամպերը ասես երկրի
վրա հալածող երկու մտերիմ ընկեր լինեն
—սրանց էլ ոչ մի հալածանք չի կարող բա-
ժանել:

Պատկերներով, կերպարանքներով բա-
նաստեղծի նկարելու այս շնորհքն ու ձիր-
քըն արդիւնք են նրա երևակայութեան և
մենք այստեղ առաջ կբերենք այդ երևակա-
յութեան բարձր աստիճանի — ֆանտազիայի
մի օրինակ (որոնք ի գէպ է ասել Թումա-
նեանի մօտ շատ չեն) —

«Բազմած լուսնի նուրբ շողերին.

Հովի թևին՝ թռչելով՝

Փէրիները սարի գլխին

Հաւաքեցին գիշերով:

Ու նրանց հետ ցօղ-արցունքով

Լըցւած սրբաբերն ու աչեր՝¹⁾

¹⁾ Ժողովրդի բերանում ծաղկի սիրտն ու աչ-
քը նրա միջի մասն է, կենդրոնը:

Սարի ծաղկունք տըխուր սիւգով
Հառաչեցին էն գիշեր...»

Ու հէնց շողաց ցուքն արևի՝—
Անտես, անհետ չըքացան:
Խոր սուղեցին ակն աղբիւրի,
Մըտան կաղնին հաստաբուն,
Ու լեռնային վըտակների
Ալիքները պաղպաղուն:»

Եւ վեհ ու հրաշալի բնութիւնը թէև
հիացում է պատճառում բանաստեղծին—
բայց և սրա սրտի ու հոգու մէջ առաջ է
բերում մի նուրբ, մեխամաղձոտ տխրութիւն,
որ այդ բնութիւնը պիտի մնայ, իսկ ինքը
անցնի— գնայ: Եւ բանաստեղծը երգել է մի
տխուր և սրտառուչ էլէգիա.—

«Է՛յ, աստղեր, աստղեր,

Երկընքի աչքեր,

Որ այդպէս վառ-վառ

Ժըպտում էք պայծառ,

Ժըպտում էիք դուք,

Երբ ես, դեռ մանուկ,

Աշխոյժ ու կայտառ,

Զնդ նըման պայծառ.

Թըրվըռում էի

Ու ցաւ չունէի:

Ժըպտում էք այսօր

Երբ թոյլ ու անզօր,

Կորած յոյսերիս

Կըսկիծն եմ լալիս...

Կըժպտաք նաև

Շիրիմիս վերև...

Մի բնական թախիծ ամեն մտածող հոգու: Այդ մեծ ու վեհափառ բնութիւնը կայ ու կըմնայ. բայց որչափ գեղեցիկ, նոյնչափ էլ անտարբեր դէպի մարդկային գոյութիւնը:

Վ. ԿԵԱՆՔ ԵՒ ՄԱՀ

Այդ ցաւը ու թախիծը տասնապատիկ, հազարապատիկ է լինում մահաւանդ երբ գեղեցիկ ու վեհափառ բնութեան այդ սառն անտարբերութիւնը մենք տեսնում ենք և այն ժամանակ, երբ կորցնում ենք մեզ թանգագին էակներին և ըմբռնում մեր անճարութիւնը:

Եւ այդ մեծ ցաւի, կորստի, անտարբերութեան ու անճարութեան դրաման է և ողբերգութիւնը — «Դէպի անհունը»:

Կեանքը անցնում է երազի պէս, որից մարդս այն բոլէին է միայն զարթնում, երբ մահը կամ դռանն է հասել կամ իրա անելիքը արել պրծել է:

Մի նոր ամուսնացած մարդ երազում տեսնում է թէ ինչպէս իրա կնոջ հետ խա-

ղալիս սա յանկարծ աղաւնի դառաւ ու ձեռքիցը դուրս թռաւ.

«Հընչում էր փըրփրուն վըտակն արծաթի, Արեւ խաղում պայծառ կապոյտում...

Առանց հոգսերի ու առանց վըշտի
Խաղում էինք մենք այն երազ հովտում...

... Յանկարծ նա ճըչաց,

Ձեռքումըս դարձաւ ձերմակ աղաւնի,

Ու թխին արաւ, ու թըռաւ, գընաց.

Գընաց ճախրելով այն երազ հովտում,

Սուղեց, չըքացաւ պայծառ կապոյտում...»

Այդ երազը կեանքն էր:

Եւ երազից վեր թռչելը ու իրա կնոջ յանկարծակի մահն իմանալը մէկ է լինում:

Մահ:

Մի յանկարծակի, մի անակնկալ բօլէին մի անյայտ, անհասանելի, անմեկնելի, անխուսափելի մի ոյժ թէ մի կամք բաժանում էր այդ գոյգը:

Այս մարդը երեխայ չի. նա շատ մահեր էր տեսել և նրանք նրա աչքում բնական էին. միայն այս մէկն էր որ անբնական է թւում, անխիղճ ու անողոր է թւում... Այդ կնոջը, այսինքն այդ կնոջ արդէն դիակը դադար էն դնում, ծաղիկներով զարդարում, գերեզմանատուն տանում, շաւականներ երգում, փոս իջեցնում և այդ կի-

ներ մնում է դիակ և չի գարթնում: Նա մեռաւ: Նա էլ չկայ: Նա ետ չի գալու և մարդը նրան գուր է սպասում:

Այդ մի քանի օրւայ ամեն մի ըոպէն այս մնացող մարդու համար մի մի յաւիտենականութիւն էին և ամեն մի ըոպէն ցաւի մի դրամա:

Այդ մնացող մարդը միայն այդ ըոպէներին է որ ապրեց, գիտակցեց իրա ինչութիւնը տիեզերքի մէջ — տալն ու վրա լինելով ամբողջ էութեամբ:

Եւ այս պօէմը մի չոր ու ցամաք փիլիսոփայութիւն չի մահի ու կեանքի շուրջը, սա ցաւի մի ամբողջ կեանք է, սիրոյ կսկիծ, կտրւած սիրոյ, վերջ դրած սիրոյ — յանկարծակի և վաղաժամ:

«Մի անհուն ցաւի մըրմուռի նըման
Ծաւալում էին դանգերը թաղման,
Ու ժամի ծըխոտ կամարների տակ
Կանգնած էր արդէն տըխուր պատարագ:
Տըխուր պատարագ, տըխուր մեղեդիք,
Տըխուր աղօթքներ ու տիուր մարդիկ,
Մէջ տեղը ճերմակ դագաղը նրա ...

... Առանց մըտքերի
Կանգնած էի ես խորտակւած ու պաղ,
Լուռ էր: Հոգևոր երգերը մենակ
Ծաւալում էին վըսեմ ու խաղաղ»:

Եւ այդ խորտակւած մարդը իրա կեանքի այդ խորտակւած ըոպէին ուշք դառած ագահութեամբ ականջ էր դնում այդ երգերին և գուցէ առաջին անգամն էր, որ ուզում էր ըմբռնել դրանց հոգին ու խորհուրդը ամբողջապէս:

Եւ բանաստեղծը ներշնչւելով մեր հոգևոր շարականների հոգով — տալիս է իրա շարականը նոյն հոգով ու ջերմութեամբ, նոյն քաղցրութեամբ ու վեհութեամբ, նոյն երաժշտականութեամբ: —

«Այս անցաւոր երկրի վըրա
Լըցան օրերն պանդըխտութեան,
Երկնասըլաց գընում է նա,
Հագած մարմին անապական,
Անմահացած մահկանացուն՝
Միանալու իր Աստըծուն:

...
Այն աշխարհում անտըխրական
Արդարքն ապրում են յաւիտեան.
Եօթնաստեղեան լոյս խորանում,
Ուր ցաւ չը կայ, ոչ հեծութիւն,
Ընտրեալ հոգիքն ուրախանում,
Խայտում են միշտ անվերջ, անհոն
Բերկրանքներով յարազըւարձ,
Աստծոյ զըւարթ աչքի առաջ:

...
Նըրա առջև պաղատաւոր

Նըրանց համար, որ թողեցին.

Ու իջնում են, մըխիթարում

Մեզ տըրտմալի այս աշխարհում...»

Հանդերձեալ կեանքում երանութիւն
խոստացող այս հոգեւոր շարականները կեն-
դանի մնացած ու խորտակւած մարդու հոգում
զարթեցրին մի ուրիշ աշխարհ, որ նրան իրա
կեանքի այդ խորտակւած քաղէին շատ էր
դուրեկան, շատ էր քաղցր:—

«...Երջանիկ մի ուրիշ աշխարհ,

Անյայտ ու հեռու, անծանօթ, օտար...

Եւ այն աշխարհը հըրաշալի էր.

Ոչ սուգ կար այնտեղ, ոչ վայելք, ոչ սէր.

Ոչ կարելի էր կորցընել մի բան

Եւ ոչ ունենալ քաղց ազահութեան.

Որպէս գերեզման և ունայնութիւն՝

Լուռ էր ու դատարկ, անփառք ու անհուն.

Որպէս հայացքը մեռելի աչքի՝

Մի միտք ունէր միշտ առանց յուզմունքի,

Հողեղէն մարդուն անյայտ խորհըրդով

Յաւիտեան սառած, խաղաղ, անվրդով...

Ու անշարժ կանգնած, դալուկ ու լըռիկ,

Ստեւերներ էին, անմարմին մարդիկ,

Տըժգոյն, անարև, աղօտ լուսի մէջ

Աղօթում էին անձայն ու անվերջ,

Աղօթքն էլ սակայն ոչինչ չէր խընդրում,

Ոչ ազատութիւն, ոչ մահ, ոչ խընդում...»

Այդ ինչպէս պատահեց որ այս խոր-

տակւած մարդը՝ «թովւած, կախարդւած»
հանդերձեալ կեանքի երգով—նրա «վշտոտ
հոգին» վերացաւ, թռաւ գէպի այս նոր, եր-
ջանիկ և օտար աշխարհ:

Որովհետեւ հանդերձեալ կեանքը միայն
խոստացում է, դեռ պէտք է շարունակել ապ-
րել վշտոտ հոգով, մեռնել ու ապա թէ նրան
ճաշակել, եթէ միայն նա կայ: Այն մէկը—ի-
րականը—որ կար, նրան վերջ ի վերջոյ ան-
պատմելի վիշտ պատճառեց, այնպէս որ նա
մոռացաւ իրա ապրած երջանիկ քաղէները:
Իսկ այս նոր երջանիկ աշխարհը նրա վշտոտ
հոգուն դուր էր գալիս, քաղցր էր—որովհետեւ
սա հէնց այն կեանքն էր, նոր և օտար կեան-
քը—սէր և որով ապրում էր արդէն այս
բեկւած մարդը. նա՛ էլ կորցնելու բան չու-
նի, նա զրկեց իրա ամենաթանգագին ըն-
կեր—էակից և էլ նոր բան չի ուզում, նոր
իղձ չունի. նա լսում է, բայց բան չի հաս-
կանում... նա բեկւած է, նա լքած է, նա
ոչինչ է. մարդիկ նրա աչքում ստեւերներ են, նա
ոչ ազատութիւն է խնդրում, ոչ մահ, ոչ խըն-
դում: Եւ «Դէպի Անհուն» էլ մի գեղեցիկ
ստեղծագործութիւն է նւիրած մահին ու
կեանքին, կամ աւելի ուղիղը՝ միմիայն սիրո՞
ր իրար. ձեռից են խլում կեանքն ու մահը

և տեղիք տալիս մի մեծ դրամայի և ողբերգութեան մարդկային սիրակարօտ սրտի:

VІ. ՍԵՐ

Սէր և սիրոյ գաղափարն է կամեցել ներկայացնել հայ ժողովուրդը իրա մի քանի այլաբանական աւանդութիւններով. մէկի մէջ, օրինակի համար, պատմում է թէ «ուր որ ճրագ, ուր որ կրակ» Փարւանա կոչւող թիթեռները մէջն են ընկնում այրւում Մի ուրիշի մէջ պատմում է թէ Փարւանա արքայի աղջիկը շատ սպասեց ու ոչ ոքից անշէջ հուր չստանալով—շատ արտասուք թափեց որ ծով դառաւ ու նրան ծածկեց և այդ ծովը հիմա էլ դեռ Փարւանա է կոչւում:

Այդ երկու աւանդութիւնն էլ հասել են բանաստեղծի աղանջին և նա վերցրել է միացրել դրանց, կեանք ու հոգի ներշնչել նրանց ու ստեղծել մի գեղեցիկ Փարւանա՝ պալատա-ասպետական մի շրջանակում՝ արքունիքներով, ամրոցներով, դրանիկներով ու նաժիշաներով, զէնք ու զրահով, պայքարնե-

րով ու ձիարշաւներով: Մի իսկական դրամա ծերունի թագաւորի համար, որ չնայելով իրա բարձր կոչումին ու գահին, ամալի պէս մռայլ է, որ չի կարենում իրա միակ աղջկան բախտաւոր դարձնել: Դրամա են թագաւորի աղջկայ համար, անվերջ դրամա այն րօպէները, այն ժամերը, օրերը ու տարիները, երբ նա կսկիծով և ազահուլթեամբ սպասում է մէկն ու մէկից անշէջ հուր ստանալով:

—«Հայրիկ, ինչո՞ւ ետ չըդարձան
էն քաջերը սիրատենչ,
Մթթէ, հայրիկ, ինձ մոռացան,
էլ չեն բերիլ հուրն անշէջ:

—Ո՛ւր է, հայրիկ, ե՞րբ կըգայ նա,
Սարից թըռած ձիաւոր:
Միշտ երազում ես տեսնում եմ
էն հերոսին ապագայ,
Հուր կարօտով թըռած իմ դէմ,
Լուսանում է... ու չըկայ:

—Հայրիկ, հայրիկ, մթթէ չըկայ
էս աշխարքում անշէջ հուր,
Թառամում է սիրտըս ահա,
Պաղ է այս կեանքն ու տըխուր...»

Հայ աղջկայ ակնկալած, սիրակարօտ սրտով ուզած սիրոյ սրբազան անշէջ հուրը

չգտնւեց հայոց երկրում — որովհետեւ նա չկար հայ կտրիճներէ սրտերում և զրա համար էլ հայ աղջկայ սիրտը թառամեց, աչքը ծով դառաւ արտասուքից և այդ ծովը ամեն բան թաղեց իրա տակը՝ և արքային, և պալատը, և աղջկան . . .

Եւ Փարւանան թումանեանի գեղեցիկ ստեղծագործութիւններէ մէկն է՝ և սրտալի և սրտաճմիրիկ — մնալով գաղափարային: —

Նոյնը չենք կարողանում ասել «Ախթամարի» մասին:

Մենք հակամէտ ենք կարծելու, որ այս աւանդութեան մէջ հայ ժողովուրդը չի հրապուրւել միայն բառախաղութեամբ (Ախթամար) այլ կամեցել է ներկայացնել սիրու գաղափարը: Իբրեւ հաստատութիւն մեր ենթադրութեան կարող է ծառայել հէնց թէկուզ միայն վառուղ կրակը — սիրոյ էմբլեմը, որ մատնում և յայտարարում է աշխարհին այդ զոյգի սէրը:

Եւ այս տեսակէտից մենք կարծում ենք որ այդ աւանդութիւնը լրիւ չի հասել մեր բանաստեղծին, որ նա առանց մշակելու կատարել է մի շտապ և պակասաւոր գործ — չափազանց հաւատարիմ մնալով իրա լսած վարեանտին և զրա համար էլ այդ պօէմը

մի թոյլ և անորոշ տպաւորութիւն է անում, իբրեւ մի հառարակ սիրային արկածի պատմութիւն: Այժմեան պօէմների մէջ — Ախթամարը անձնւիրութեամբ չի ապացուցանում իրա սէրը. չար մարդիկն են թէ կղզու ջահել տղերքն են նրա վառած կրակը հանգցնում — թամարը մնում է չէզոք, առանց բողոքի, ստերացած, կորած: Միւս կողմից ծով ընկնող ջահիլ տղան էլ անձնուիրութեամբ չի ապացուցանում իրա սէրը. նա ծովն ընկաւ այն ժամանակ, երբ կրակը արդէն վառւած էր և ոչ այն ժամանակ, երբ հանգցրած էր:

Ուշադրութեան միանգամայն արժանի է որ ժողովրդական երգերում՝ ջանգիւլումներում, բայաթիներում սէր է երգում, սիրոյ պահանջ է յայտնում և հայ աղջիկը, եթէ ոչ աւելի մեծ չափով, յամենայն զէպս տղամարդուց ոչ պակաս: Ուզում ենք ասել որ ժողովրդական երգերում սիրոյ վերաբերմամբ հայ աղջիկը կամ կինը, բացակայ չի, չէզոք չի, այլ պահանջող, ձայն բարձրացնող: Եւ թումանեանն էլ, երբ «Անուշի» մէջ փունջ փունջ աղջկերանց, կթերը ուսած ջրի է ուղարկում, նրանց բերանը երգեր է դնում, որոնք մատնում, պարզում,

բաց են անում նրանց սիրակարօտ սրբուհները՝

—Ամպի աակից ջուր է գալի,
Դօշ է տալի, փրփրբրում.
Էն հում եարն է նըստած լալի
Հօնգուր-հօնգուր էն սարում:
Այ պաղ ջրեր, գուլալ ջրեր,
Որ գալիս էք սարերից,
Գալիս՝ անցնում հանդ ու չօրեր,
Եարս էլ խըմեց էգ ջրերից:
Եարար խմեց, եարար հովցաւ
Վառւած սիրտը էն եարի,
Եարար հովցաւ, եարար անցաւ
Անըուն ցաւը ջիգարի...
—Աղջի, քու եարն եկաւ անցաւ,
Վառւած, տարւած քու սիրով,
Էրւած ջիգեարն՝ եկաւ անցաւ,
Չըհովացաւ պաղ ջրով...» ¹⁾

Այսպէս ուրեմն թուամանեանը իբրեւ գիւղացի և ժողովրդի գաւակ—իր ~~ա~~ երկերի բովանդակութեամբ ժողովրդական է, նրա ցաւերի երգիչն է: Եւ իրա լեզուն էլ—ժողովրդական է, կենդանի, և հարազատ հայկական համ ու հոտով,— և ի դէպ է ասել նրա երգերն էլ քաղցրահնչիւն են, երբեմն վսեմ, պաղատաւոր՝ ասես շարական, երբեմն կտրուկ և

¹⁾ Այսպիսի համեմատութիւն մենք չենք յիշում արևմտեան աղգերի մօտ:

ազդու՝ ասես անէծք, երբեմն չարաճըճի, սահուն, և միշտ երաժշտական:

VII. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՍԷՐԸ

Չափազանց քիչ կը գտնուի բանաստեղծ որ երգած չլինի և սէրը: Եւ ընդհակառակը՝ կան շատ բանաստեղծներ որ երգել են միմիայն սէրը: Եւ եթէ մեզանում, մանաւանդ ինտելիգենտ կոչւած շրջանում, սիրոյ երգը հալածւած է—գա լոկ կեղծիքի նշան է: Բոլոր դարերի բոլոր աղգերի բոլոր բանաստեղծները երգել են կնօջ սէրը:

Սէր են երգել և բոլոր ժողովուրդները՝ և նա կերգւի քանի որ աշխարք կլինի և աշխարքի վրա մարդկային սիրտ, և ով հակառակ է սիրոյ երգին նա համ չոր է, համ չար:

Թուամանեանը սկսել է սէր երգել 12—13 հասակից.—

«Հոգուս հատոր,
Սըրտիս կըտոր,
Դասիս համար
Դու մի հոգար.
Թէ կան դասեր,
Կայ նաև սէր,
Եւ ինչ զարմանք,

Իմ աղանեսակ,

Որ կենդանի

Մի պատանի

Սէրը սըրտում

Դաս է սերտում»։ (1881 կամ 82 թ.) ¹⁾

Այնուհետև նա սիրել է և մերժել. —

«Մի որոնիր՝ մի ժամանակ

Արհամարածդ՝ այս կրծքի տակ,

Հառաչանքով դուրս թռաւ նա

Ու դատարկ է տեղը հիմա...» (1890 թ.) ³⁾

Նա սիրել է և տանջւել. —

«Ասա, իմ սիրուն,

Դո՛ւ ես այն ուրուն,

Որ զըրկում է ինձ

Գիշերը քնից...» (1891 թ.) ²⁾

Նա սիրել է և սիրւել. —

Ես սիրել եմ վարդը տըժգոյն

Սիրուց տանջւած այտերի,

Մեղամաղձոտ խաղաղութիւն

Զոյգ սևորակ աչքերի...» (1892 թ.) ⁴⁾

Նա սիրել է և կարօտել. —

«Սըրտիս թագուհի,

Կարօտել եմ քեզ.

Ա՛խ, ի՜նչ կըլինի

Յանկարձ յայտնւեա...» (1892 թ.) ⁵⁾

¹⁾ Այս երգը չկայ ներկայհաստորում:

²⁾ Էջ 15—«Մի որոնիր»:

³⁾ Էջ 19—«Ուրում»:

⁴⁾ Էջ 20—«Իմ սէրը»:

⁵⁾ Էջ 21—«Կարօտ»:

Նա սիրել է և խաբւել. —

«Ահա պօէտն էլ, պատրանքով հարբած,
Գերեց մի անգամ ժըպտուն աչքերի,
Ու ճրքան տանջեց, տառապեց խաբւած,
Ու ճրքան սըրտում գանգատներ ունի...»

(1894 թ.) ¹⁾

Նա սիրել է և մերժել. —

«Դու քո ճամբէն գնա, քոյրիկ,

Եւ թող լինի նա պայծառ,

Ինձ մի ժըպտար, ինձ մի սիրիւ,

Ես ընկեր չեմ քեզ համար (1902 թ.) ²⁾

Անձնական սիրոյ երգը, աստիճան աստիճան, տարիներ ընթացքով, պակասում է, թուլանում, ցամաքում... Ընթերցողը դիւրութիւն կունենար մեր ասածը տեղը ու տեղը ստուգելու — եթէ ներկայ հաստորը մի լրիւ ժողովածու լինէր Թումանեանի երգերի ժամանակագրական կարգով:

Եւ այս սիրային երգերը թէև ուրախ, բայց արդէն իսկ համակւած են մի նուրբ տխրութեամբ:

VIII. ՎԻՇՏ ՈՒ ԹԱՆԻՍ

Եւ ահա սիրոյ յոյգերի այս գամային կից

¹⁾ Էջ 26—«Ժպտուն աչքեր»:

²⁾ Էջ 38—«Դու քո ճամբէն գնա»:

հնչում է արդէն, իբրև դիսսոնանս—մի նոր լար—տխրութեան լար—որ աստիճանն առ աստիճան տարիներ ընթացքով զօրեղանում է և ուժեղանում:

Նա յիշում է, և «դեռ նոր էր այն», թէ ինչպէս իրա «հսկայ պապերն ու գիւղի տէրերը» օրհնում էին իրան ու իրա դասընկերներին՝ «ապրէք երեխէք,—բայց մեզ պէս չ'ապրէք»... ասելով:

«...Ժամանակ անցաւ, նրանք էլ անցան, Զըւարթ երգերըս վըշտալի դարձան...
Խաղաղութիւն ձեզ, մեր անբախտ պապեր
Ձեզ տանջող ցաւը մեզ էլ է պատել.
Այժմ, տխրութեան թէ քէֆի ժամին,
Մենք էլ՝ օրհնելիս մեր զաւակներին՝
Ձեր խօսքն ենք ասում—Ապրէք. երեխէք,
Բայց մեզ պէս չ'ապրէք...» 1887 թ. ¹⁾

Նա յիշում է, և «դեռ նոր էր այն», որ ինքը մեն մենակ, գիշեր ժամանակ, աստղերի հետ զրոյց անելիւ, նրանց ասում էր—

«Շողում էք և արդ
Երբ երիտասարդ
Անհուն յոյսերով
Խանդավառ սիրով

¹⁾ Էջ 12—«Հին օրհնութիւն»:

Եւ միշտ ուշառու
Նայում եմ հեռու...»

Իսկ հիմա, հագիւ մի քանի տարուց
յետոյ—

«Ժըպտում էք այսօր,
Երբ թոյլ և անզօր,
Կորած յոյսերիս
Կըսկիծն եմ լալիս... ¹⁾

Առաջայ սիրոյ երգերին էլի դիսսո-
նանս, երբ նա դիմում է իրա հայրենի Լո-
ռու սարերին ու ձորերին—

«Ձորեր, այ ձորեր, սեւ, լայնաբերան,
Սըրտիս այս խորունկ վէրքերի նւման,
Աստծու հարւածի հետքերն էք դուք էլ,
Ձեզ մօտ եմ գալիս, ուզում եմ երգել:

Դուք էլ խօսեցէք, դուք էլ պատմեցէք,
Ձեր անդունդներով եկէք չափւեցէք,
Դուք էլ էք, տեսնեմ, այնքան մեծ ու խոր
Հոգուս անյատակ թախիծն է ինչ որ...
1890 ²⁾

Էլի դիսսոնանս, երբ նա սիրել կամենա-
լով անդամ—բացականշում է.—

«Ինչ մի խընդրիր, ես չեմ երգի
Իմ տխրութիւնն ահագին,
Աղեկըտուր նորա ձայնից
Կըխորտակւի քո հոգին...»

¹⁾ Էջ 15—«Էյ, աստղեր»:

²⁾ Էջ 8—«Նախերգանք»:

Ո՛հ, քեզ համար այսպիսի երգ
Երգելու չեմ ես երբեք:

Ես երգեցի սարի վերա
Ու չորացան խոտ ու վարդ,
Անապատ է այնտեղ հիմա,
Սեւ, ամայի անապատ:
Հառաչանքից այլևս ու սարում
Էլ ծաղիկ չի դալարում:

.
«...Իմ սիրտը բռնած են դեռ
Հուր հառաչանք, սև գիշեր:» (1892 թ.) ¹⁾
Կամ էլի՝—

Այս խաւար, ճընշող, ցուրտ մըթնոլորտում
Հանդիստ չեն, ընկեր, նաև իմ հոգում
Իմ վեհ ցընորքներն, իմ տենչերն աննենդ.
Նոյնպէս հալածւած՝ նըրանք էլ երբեք
Ձեն կարողանում գըտնել ապաստան,
Երկընքի ցըրւած ամպերի նման:» (1892 թ.) ²⁾

Այս ի՞նչ վէրքերի մասին է ակնարկում
բանաստեղծը—վէրքերի որ Լօուու ձորերի
նման՝ «սև, խորունկ և լայնաբերան են ու
անյատակ»:

Այս ի՞նչ հուր հառաչանք, է որ սարի
խոտն ու վարդ այրել ու տեղը ամայի
անապատ է դարձրել:

Այս ի՞նչ ցուրտ ու ճնշող մթնոլորտի

¹⁾ Էջ 23—«Իմ երգը»,

²⁾ Էջ 22—«Վատ օրեր»:

մասին է ասում և ակնարկում:

Եւնա չասաց ու չյայտնեց էութիւնը ոչ
իրա հառաչանքների ու վէրքերի, ոչ էլ ցուրտ
ու ճնշող մթնոլորտի—չյայտնեց կարծելով
երևի թէ իրան չպիտի հասկանան մարդիկ,
որոնք այս կեանքում քաղաքավարութիւնից
թէ ինչից դըդւած միայն ժպտում են:

Եւ որովհետև պէտք էր ապրել ուրիշ-
ների ապրած կեանքով, ուստի նա էլ յար-
մարւելով մարդկանց՝ ժպտում էր և ինքը.—

«Ահա պօէտն էլ՝ տառապած մի մարդ
Որ սըրտում այնքան զանգառներ ունի,
Բայց յաճախ այնպէս ժըպտում է զըւարթ,
Ասես թէ քեզնից բախտաւոր լինի, (1894 թ.)

Վրա հասած 95—96 թւականների կո-
տորածի ժամանակ Թումանեանը ոչինչ չը-
երգեց:

Եւ ահա 1897 թ. սկսում է այսպէս.—

.

«Ա՛խ, մի ժամանակ, և դեռ նոր էր այն,
Մայրական գիրկ էր աշխարհն ինձ համար,
Հըրճանքը սըրտիս չէր թըւում ունայն

.

Է՛հ, անցան, զընաց, և՛ ցնորք, և՛ սէր,

եւ ոյժ, և՛ եռանդ—կորաւ՝ ինչ որ կար,
եկան սեօրեր ու ծանրը հոգսեր» (1897 թ.)¹⁾

եւ բանաստեղծի կեանքի օրերը դարձ-
րին «տաղտակալի ու երկար գիշեր»:

Նա ետ է նայում և տեսնում թէ ինչ-
պէս իրա անցած կեանքն ու հին տարին—

«Երկու անգոր ծերի նըման,

Ջրոյց տալով գնում էին

Դէպի աշխարհն յաւերժական:

Մինն ասում էր.—Ես ունէի

Թարմ ու բուրեան ծաղիկներ,

Ու բոլորը մարդկանց տըւի

Գարնան գըրկովն առատաբեր:

Միւսն ասում էր.—Ես ունէի

Շատ ըզգացմունք ու կորով,

Ես էլ ամբողջ նըրանց տըւի

Սիրանըէր երգերով:

Մինն ասում էր.—Ես թողեցի

Ջրմեռ ու սեւ էն հովտում,

Միւսն ասում էր.—Ես՝ թախծալի

Մի սիրտ անյոյս ու տըրտում:

Մինը ասաւ.—Բայց կըծաղկի

էն հովիտը նորից նոր,

Միւսը այստեղ ոչինչ չասաւ

Ու գընում էր գըլխիկոր...» (1897 թ.)²⁾

Այդ «անգոր ծերուկը» բանաստեղծի
վիշտն է որ հիմա տիրաբար բռնել է սիրոյ

¹⁾ Էջ 30—«Երկար գիշերներ»:

²⁾ Էջ 28—«Անդամ ճամբորդներ»:

տեղը, դառել է բանաստեղծի անբաժան ըն-
կերը, նրան բաց չի թողնում, նրա մտերիմն
է դառել, միշտ հետն է և ամենուրէք ու-
ղեկցում է նրան ցերեկ և գիշեր.

«Տըխուր գիշեր, տըրտում գիշեր,

Վիշտս ու ես ենք արթուն մենակ

եւ ուզում ենք մի լաւ յիշել,

Թէ որտեղից իրար գըտանք:

—Ասն, իմ վիշտ, իմ սև թախիծ

Այ անբաժան կեանքիս ընկեր.

Դու ի՞նչ օրից կամ որտեղից,

Ինչ դէպքով ես ինձ հետ ընկել...» (1898 թ.)¹⁾

Պատասխանում է թէ չի պատասխա-
նում—բայց թէ կայ և մնում է պինդ նը-
ստած բանաստեղծի սրտի և հոգու խորքում:
Նրանից ազատելու, թեթևութիւն ստա-
նալու թէ մի թարուծիւն՝ բանաստեղծը դի-
մում է սաղմոսներին և երգում տրամու-
թեան մի տըտում և թախծալի էլէգիա.—

«Աստուած, ինչպէս ծուխ օրերըս անցան,

Ոսկերքըս, ինչպէս խըռիւ, չորացան,

Սիրտըս ցամաքեց, ընկայ խոտի պէս,

Ճամբէս մոռացայ ահագին վըշտէս:

Հացըս նախատինքն եղաւ օտարի,

Հանգիստըս ճամբում հալածանքների,

Լըսեցի ցերեկն ազադակ ու բօթ,

¹⁾ Էջ 33—«Տխուր գիշեր»:

Գիշերը լացի մինչև առաւօտ:

Տըքնեցի, ինչպէս բու աւերակում,
Ինչպէս միայնակ ճընճղուկ տանիքում...
Աստուած, տանջանքից ուժերըս հատան,
Միթէ չըհասաւ ժամը փըրկութեան:

(1898 թ.) ¹⁾

Փրկութեան ժամը չհասած բանաստեղծը իրա ցաւոտ ու վշտոտ սրտով պատահում է իրա նախկին ընկեր — բարեկամներին — սարին ու աղջկան ու սրանց մէջ տեղի է ունենում այս օտարոտի խօսակցութիւնը. —

— «Ինչո՞ւ այդպէս ինձ մոռացար,

Ասաւ աղջիկն ինձ մի որ,

— Ինչո՞ւ այդպէս մեզ մոռացար,

Գանդատեցին սար ու ձոր:

Ո՛հ, մի հարցնէք, հին ընկերներ,

Ինչու էլ չեմ երգում ձեզ.

Շատ եմ փոխել տյն օրից վեր,

Այնպէս մի ցաւ ունիմ ես...

— Ի՞նչ է ցաւըդ, մի ճար անենք,

Ասաւ աղջիկն անձնըէք.

— Ի՞նչ է ցաւըդ, տո՛ւր, մենք տաննք,

Ասին սարերն ու ձորեր:

— Ո՛հ չէ, սիրո՛ւն, էլ ոչ մի սէր

Չար չի անիլ իմ սըրտին,

Դուք էլ, անուշ սար ու ձորեր,

Ձէք դիմանալ էս դարդին:

Ա՛խ, իմ դարդը... Բայց հնց անեմ,

1) էջ 31—«Տրամուրթեան սաղմոսներից»:

Որ իմ դարդը իմանաք.

Սիրտըս խորն է, թէ բաց անեմ,

Սիրտըս խորն է, լեզուս՝ փակ...» (1900 թ.) ¹⁾

Իրա սիրտը, իրա նոր սիրտը բանաստեղծը չբացարեց ոչ աղջկան, ոչ էլ սարին, որովհետեւ համոզւած էր թէ երկուսի սէրն էլ միասին առած ճար չէին անիլ իրա դարդին և, տենչալով ոնց որ լինի բացանի իրա սիրտը—նա երանի տւեց իրա նախորդներին. —

«Երանի՛ էր ձեզ, գոված երգիչներ,

Դուք երգում էիք վաղ առաւօտեան,

Երբոր երազներն ապրում էին դեռ,

Ոսկի երազներն հայի փըրկութեան:

Ձեր թարմ երգերում կար մի հայրենիք,

Խըրոխտ, վհապանձ, թէպէտ և գերի,

Եւ ձեր քընարի ձայներն երջանիկ

Լիքը հըրճանքով գալոց օրերի:

Ա՛խ, նա յօշոտեց մեր աչքի առջև,

Եւ մեր ըզգայուն սըրտերն իրեն հետ,

Ոսկի երազներ, միրաժի նըման,

Մեր անապատում չըբացան անհետ:

Եւ մենք խորտակւած մեր կեանքի ծէգից,

Անյոյս ու դալուկ, ճակատներըս ցած,

Ընկնում է քընար մեր մատաղ ձեռքից,

Ընկնում են սըրտից եւ երգ, եւ Աստուած:

(1902 թ.) ²⁾

1) էջ 34—«Ինչո՞ւ այդպէս»:

2) էջ 36—«Մեր նախորդներին»:

Եւ լի դառնութեամբ բանաստեղծը ար-
ձակում է աղէկատուր և յուսահատական մի
աղաղակ՝ օգնութիւն և մխիթարութիւն չը-
գտնելով ոչ սաղմոսների մէջ, ոչ անձնէր
աղջկայ ու սարի սիրոյ մէջ,—

«Պանդուխտ եմ, քոյրիկ, մանուկ օրերից,
Գընում եմ գէպի մի անյայտ երկիր՝
Կըտըրւած կեանքի ամեն կապերից,
Մենակ, տարագիր:

Բայց գընում եմ ես հալածւած նորից,
Ամեն վայելքից ու բախտից հեռու,
Նոյն իսկ հայրենի հողից ու ջրերից,
Ինչպէս եղջերու:

...Քոյրիկ, բոլոր օրերը,
Տառապանք բերին, կորուստ ու կսկիծ,
Եւ կեանքի հաճոյքն, և կընոջ սէրը
Ընկան իմ սրբոցից:

Ես էլ վիրաւոր գընում եմ փախած՝
Անյայտ օրերի խաւարի ընդդէմ,
Ամենքից զըզւած, ամենքին թողած,
Քեզ էլ կըթողնեմ...» (1902 թ.)¹⁾

Եւ այսպէս ուրեմն 1893 թվականից
սկսած միալար տրամութիւն ու տառապանք
վիշտ ու թախիծ — ուր դիսսոնանս է
կազմում արդէն բանաստեղծի նախկին

¹⁾ էջ 40—«Պանդուխտ եմ»:

սէրը—իբրեւ մի բեկոր, իբրեւ անցեալի մի
թանգ ու սրտառուչ յիշատակ:

IX. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾԻ ՀՈԳԻՆ

Բայց ինչո՞ւ նախկին—«սրտիս թագու-
հի» կամ «դու իմ սիրուն»՝ ի տեղ բանա-
ստեղծը հիմա «քոյրիկ» է ասում: Ինչո՞ւ
«կեանքի հաճոյքն ու կնօջ սէրը ընկան
նրա սրտից»: Ի՞նչ եղաւ: Ի՞նչ պատահեց:
Պատահեց այն—ինչ որ պէտք է պատահէր
բնականաբար:

Եւ մենք ասում ենք.—

Այն սոսկալի կեանքը, որ հայկական է
կոչւում—ուր ձեռք ձեռքի տւած թագաւո-
րում են և տիրում աղաթն ու նախապա-
շարումը և անահաւատութիւնը՝ առաջ բերե-
լով ցաւ և աղէտ, դժբախտութիւն և թշա-
ռութիւն, այն սոսկալի հայկական աշխարհը,
ուր մարդկային լիրբ սկերեսութեան հախից
չի կարողանում գալ նոյն իսկ շան երես ու-
նեցողը, ուր նամուսը և աբուռը հալածւում
են փուշի նման անհոգի անխղճութեան
ձեռքին ու թաքկենում լոյս աշխարհից մերկ
և ողորմելի դառած, ուր խեղճ որբերը ան-
գութ խորթ մօր ձեռքին անճարութիւնից

Թռչունն են դառնում հանդ ու չոլերը ընկնում նրանից ազատելու, ուր ստրուկ, անխօս և անլեզու հայ հարսը հրէշ պառաւ ըսկեսուրի ձեռքից սանրը գլխին տանից դուրս է թռչում յօպոպի պէս ու սար ու ձոր ընկնում «չալիկ, մալիկ, լեզուն լալիկ», ուր սիրակարօտ հայ աղջիկը զուր սպասելուց արտասուքի ծով է դառնում—որովհետեւ հայոց երկրում չի գտնւում նրա ակնկալած սիրոյ սրբազան անշէջ հուրը, ուր ամեներուք, մանաւանդ քաղաքներում, ամենքից պաշտւում է և երկրպագւում միմիայն փայլ ու փողը, ուր ամեն բան ձեռք է բերւում փայլ ու փողի համար, ուր կատարւում է ամեն տեսակ քսութիւն և վատութիւն, ուր ուրացւում է և հալածւում և տաղանդ և բարի սիրտ, մի երկիր—«հրէշների, բրէտների ու կոյրերի», մի («խոռ երկիր, մտրակի մարդիկ» *) մի երկիր, «ուր ոսկի երազները չքացել են միրափի նման» և մարդիկը—«անյոյս ու դալուկ ճակատները ցած են», մի աշխարհ վերջապէս, ուր «ընկնում են սրտից և՛ երգ և՛ Աստուած» — այս ամենը ասում ենք մենք, այս բոլոր տարրերն, ու գործօն-

*) Մուսայի ասելով:

ները միասին առած կարող էին մի տեսակ ազդել բանաստեղծի բարի, զգայուն ու սիրող սրտի և հոգու վրա: Ահա այդ ազդեցութիւնն է, որ նրա սիրտն ու հոգին դարձրին տխուր ու արտում, վշտոտ ու դարդոտ և թախծալի: Նա շատ շատ կտար այդ ազդեցութիւնից ազատելու, որ ուրախ և զւարթ լինէր, բայց դա արդէն անհնարին էր դառել այն օրվանից, երբ նա իրա աչքը բաց արաւ ու այդ ազդեցութեանը ենթարկւեց ակամայից:

Ազատելը անհնարին էր, որովհետեւ իրա հայ ծագումովն ու ծնունդովն արդէն իսկ ժառանգել էր տխրութիւնն ու տրտմութիւնը և նրա հոգու և սրտի խորքում մանկութիւնից արդէն կար դրանց սաղմը, դրա կորիզը:

Այդ կորիզը նրան անցել էր ժառանգաբար իրա հսկայ պապերիցն ու հօրից, որոնք նրան ու նրա նմաններին.—

«Ապրէք երեխէք—բայց մեզ պէս չ'ապրէք» ով էին օրհնում:

Վշտի այդ կորիզը իրան յարմար սնունդ ստանալով շրջապատի անփոփոխ մնացած հայկական կեանքից—սկսում է աճել ու մեծանալ մինչև որ ստանում է իրա հասուն

կերպարանքը—մի ուրոյն էակի, նրա հոգու մէջ նստած և անտեսանելի ուրիշների համար: Դա այն «անզօր ծերուկն» էր, որ զրոյց էր անում հին տարւայ հետ, այն ընկերն էր, որի հետ անքուն գիշերով զրոյց էր անում բանաստեղծը: Եւ այդ վիշտ—ընկերի հետ մի մարմին դառած բանաստեղծը ապրում է մարդկանց մէջ «ժպտուն աչքերով»—կարծես մեղանից բախտաւոր լինի: Բայց իրա վշտոտ սրտում նա ունի մի թաքուն ցնորք, որ չյայտնեց ոչ անձնէր աղջկան ու սարին, ոչ էլ իրա ներսը նստած վիշտ-ընկերին, այլ դրսի նոյնպէս վշտի մի ընկերին:

«Իմ վեհ տենչերի, չըքնաղ վըշտերի,
Վառ երազների մըտերիմ ընկեր,
Դու էլ ինձ նըման՝ պանդուխտ ու գերի.
Անդուսպ կարօտով ձըգտում ես միշտ Վեր:
Այնտեղ, մեր հոգու սուրբ հայրենիքում,
Խաղաղ օրերի պայծառ լուսի տակ
Ապրում է սէրը, ժըպիտը ծաղկում,
Ուրախ երգերը թընդում ներդաշնակ...»

Բայց, ամբ, նա այնքան, այնքան է հեռու.
Ու՛ մինչև այնտեղ կը հասնենք մենք դեռ,
Այնքան ենք լալու, այնքան տանջւելու,
Իմ տանջանքների մըտերիմ ընկեր:» (1902) ¹⁾

¹⁾ Էջ 37—«Ընկերիս»:

Մինչև այդ երգը Թումանեանը խօսում և զգում էր իբրև հայ, միայն այստեղ է, իրա իգէալի մէջ, որ նա հայ չի, այլ կօսամոպոլիտ և կուզենար բոլոր մարդկանց, համայն մարդկութեան երջանկութիւնը:

Եւ մինչդեռ վիշտը հասարակ մարդուն ցաւ կպատճառի, Թումանեանը վշտին այնքան է ընտելացած թւում որ կարծես թէ ախորժում է նրանով տանջւելու և նրան չքնաղ է անւանում:

Եւ տրամութեան այս նոր երգերից ամեն մէկը—որքան էլ որ նա կարճ լինէր—դարձեալ մի մի պօէմ է բանաստեղծի ապրած, տանջւած, տառապած, մի ժամայ, մի օրւայ, մի վայրկեանի կեանքի պատմութիւնն է իրա ցաւի ու դարդի, վշտի ու թախիծի:

Եւ եթէ դուք ձեր մտքիցը կհանէք Թումանեանի այն սակաւաթիւ երգերը, որ նա նուիրել է կամ անամպ սէրը երգելու կամ կախարդ մի վրձին-մնացած բոլոր երգերը կներկայանան ձեր աչքին—տխուր, տրտում, վշտոտ ու դարդոտ, թախծալի ու սրտառուչ էլէգիաներ, իբրև հնչիւններ նրա սրտի և հոգու:

Ինչպէս մի նկարչի սիրած գոյներն ու դէմքերի որոշ արտայայտութիւնները ձեր

աչքին են ընկնում նրա ամեն մի նկարում,
ինչպէս մի երաժշտական երգում հիմնական
եղանակը տեսակ տեսակ գեղգեղումներով
ձեր ականջին է հասնում—ձիշդ այսպէս
Թումանեանի բոլոր երգերից ձեր սրտին է
խօսում քանաստեղծի վիշտն ու թախիծը,
իբրև նրա հոգու էական լարը—և դրա հա-
մար էլ մենք նրան անւանեցինք երգիչ վշտի
ու թախիծի—և նրա այդ հոգին էլ հայ ժողո-
վորդինն է, հայկական է և ազգային:

Ընդհանուր ամենաբարձր արժեքները ու
պիւնդները գրքի է, զայնով աշխարհային
(Ֆեդոսի և Երեմիայի)

Թումանյան

Կիւ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0380435

69.762

